

Rahilə ŞÜKÜROVA

Əbu Bəkr Tehrani və onun
“Kitab-i Diyarbəkriyyə”
əsəri

Bayrak

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELİMLƏR AKADEMİYASI
ARXEOLOGİYA VƏ ETNOQRAFYA İNSTİTUTU

Rahilə ŞÜKÜROVA

**Əbu Bəkr Tehrani və
onun
“Kitab-i Diyarbəkriyyə”
əsəri**

İSTANBUL - 2006

Bayrak Yayınları
Selami Ali Efendi Cd. No:57 Kat:4
Üsküdar / İstanbul
Tel: (0212) 638 42 02

REDAKTÖR: AKADEMİYANIN M.Ü PROFESSOR O. ÖFƏNDİYEV

Dizgi - Mizanpaj - Kapak Tasarım
Bayrak Ajans

Baskı - Cilt
Bayrak Yay. Mat. Ltd. Şti
Küçükayasofya Cd. Yabancı Sk. No:2
Sultanahmet - İstanbul
Tel: (0212) 638 42 02 - 03
Fax: (0212) 638 42 04

1. Baskı: 500 Adet

Nisan - 2006

GİRİŞ

On beşinci yüzillik Azərbaycanın və qonşu Şərqlərlərinin tarixində ən mühüm dövrlərəndən biridir. Bu fakt istər Azərbaycan, istərsə də əcnəbi tarixçilər tərəfindən dönə-dönə vurğulanmış, həmin dövrün tarixinin zəruri aspektlərdə dərinlən və hertərəfli tədqiqinin vacibliyi dəfələrlə qeyd olunmuşdur [11, 15, 28, 32, 43, 62, 68 və s.]. Təkcə onu demək kifayətdir ki, Azərbaycanın və bütövlükdə Orta Şərqlərin tarixində yeni mərhələnin başlanğıcı sayılan XVI yüzillikdə meydana çıxan etnosiyasi gerçəkliyin, ictimai-mədəni durumun kökündə bilavasitə XV əsrdə baş vermiş proseslər dayanır. Bu da ilk növbədə Azərbaycanın və ümumən Zaqafqaziyanın, eləcə də İranın, Şərqi Anadolunun, İraqın və Suriyanın tarixində əhəmiyyətli rol oynamış Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərinin yaranması və fəaliyyəti ilə əlaqədardır. Məhz bu reallığın nəticəsidir ki, təqribən son yarım əsrdə şərqşünaslıqda həmin dövlətlərin tarixinə maraqlı bir an belə azalmamış, müxtəlif həcmli və müxtəlif xarakterli tədqiqatlar meydana çıxmışdır. Burada hər şeydən əvvəl İ.P.Petruşevskinin [36], C.M.İbrahimovun [4, 5, 23], V.F.Minorskinin [33], M.A.Abidovanın [15], M.H.Yınancın [65], Əbdülhüseyn Nəvayinin [50], İ.H.Uzunçarşılıının [64], O.Ə.Əfəndiyevin [46], F.Sümerin [61, 62, 63], C.E.Vudsun [68], Z.M.Bünyadovun [35, 26, 7], Ş.F.Fərzəliyevin [11, 12], Y.M.Mahmudovun [32], Ş.M.Mustafayevin [34] araşdırmalarını qeyd etməliyik.

Sübut etməyə ehtiyac yoxdur ki, hər hansı tarixi dövrün öyrənilməsində müxtəlif səpkili tədqiqatlarla yanaşı, həmin dövrə aid mənbələrin nəşri və tərcüməsi də böyük, bəlkə də

birinci dərəcəli əhəmiyyət kəsb edir. Təəssüf ki, bu baxımdan XV əsrlə, o cümlədən Ağqoyunlu dövləti ilə bağlı mənbələrə lazımi diqqət yetirilməmişdir. Yalnız bir neçə il bundan əvvəl mərhum akademik Z.M.Bünyadovun və O.Ə.Əfəndiyevin söyləri sayəsində Ağqoyunlu dövləti tarixinin son mərhələsini – Sultan Yaqubun hakimiyyət illərində (1478-1490) baş vermiş hadisələri əks etdirən Fəzlullah ibn Ruzbehan Xuncinin “Tarixi – aləmarayi-Əmini” adlı əsərinin rusçaya tərcüməsi tədqiqatçıların və oxucuların geniş dairəsinə təqdim olunmuşdur [43]. Ağqoyunlu dövlətinin tarixinə dair digər iki mühüm mənbə - Əziz Astrabadinin “Bəzm və rəzm” [51] və Əbubəkr Tehraninin “Kitabi-Diyarbəkriyyə” [49] əsərləri ilə əlaqədar isə belə bir iş indiyədək həyata keçirilməmişdir.

Qeyd edək ki, Əziz ibn Ərdəşir Astrabadinin 1398-ci ildə yazdığı “Bəzm və rəzm” əsəri məşhur şair və dövlət xadimi Qazi Bürhanəddinin fəaliyyətinə həsr olunmuşdur. Lakin burada Ağqoyunluların erkən tarixinə - Qutlu bəyin (1360-1389), onun oğlu Əhməd bəyin (1389-1403) heyatına, onların Şərqi Anadolu bəylikləri ilə münasibətlərinə və Qara Yülük Osmanın siyasi səhnədə göründüyü ilk dövrə aid qiymətli faktlar öz əksini tapıb (ətraflı məlumat üçün bax:[6]).

“Kitabi-Diyarbəkriyyə” isə istər həcminə, istərsə də məzmununa görə Ağqoyunluların və bütövlükdə dövrün tarixinə dair ən mühüm və ən qiymətli mənbə kimi dəyərləndirilməlidir. Əvvəla, o, Ağqoyunlu sülaləsinin iki ən parlaq nümayəndəsinin, Ağqoyunlu dövlətinin qurucusu olan iki görkəmli tarixi şəxsiyyətin -Qara Yülük Osmanın (1403-1435) və Uzun Həsənin (1457-1478) siyasi və hərbi fəaliyyətini dolğun şəkildə əks etdirir. Yeni Ağqoyunluların təqribən bir əsrlik gerçək tarixinin səksən ili burada öz inikasını tapmışdır. Özü də bu zəngin məlumatları ehtiva edən material geniş tarixi fonda. Ağqoyunluların Qaraqoyunlular, Teymurilər, Anadolu bəylikləri, Osmanlılar və Məmlüklərlə siyasi münasibətləri kontekstində verilmişdir. Digər tərəfdən, əsərin müəllifi Uzun Həsənin sarayında xidmət etmiş, neçə dəyərlər, birinci əldən informasiya

almaq imkanına malik bir şəxs olmuşdur: o, çox vaxt şahidi və iştirakçısı olduğu hadisələri qələmə almışdır. Bütün bunlar "Kitabi-Diyarbəkriyyə"ni əvəzsiz, müəyyən mənada unikal bir abidə kimi səciyyələndirməyə əsas verir. Təsadüfi deyildir ki, o, sonrakı tarixçilər nəslü üçün etibarlı mənbə rolu oynamışdır.

Onu da deyək ki, "Kitabi-Diyarbəkriyyə" uzun müddət müasir tədqiqatçılar üçün naməlum qalmışdır. Əsərin hələlik belli olan yeganə əlyazma nüsxəsi İraqda, Bəsrə şəhərində Məhəmməd Əmin bəy adlı bir nəfərin şəxsi kitabxanasında saxlanılmış. Bundan xəbər tutan görkəmli türk tarixçisi, Ağqoyunlu və Qaraqoyunlu dövlətləri tarixinin öyrənilməsində misilsiz xidmətləri olan Faruq Sümer 1950-ci ildən başlayaraq əlyazmanın Ankaraya gətirilməsi üçün gərgin çalışmalarda bulunmuş və sonda öz məqsədinə çatmışdır. Əlyazmanın unikallığını və mənbəşünaslıq dəyərini nəzərə alan F.Sümer onu Necati Luğal ilə birlikdə çapa hazırlamış. 1962-1964-cü illərdə əsərin farsca mətnini iki cildə geniş ön sözlə Ankarada nəşr etdirmişdir [49]. Qeyd edək ki, mövcud əlyazma sonda naqis olduğu, yəni 1473-1474-cü illərə aid hissəni ehtiva etmədiyü üçün F.Sümer Həsən bəy Rumlunun "Əhsən ət-təvarix" əsərindən həmin illərdən danışan fəsilləri əlavə kimi öz nəşrinin sonunda vermişdir.

"Kitabi-Diyarbəkriyyə" nəşr olunduqdan sonra elmi dairələrin diqqətini cəlb etmişdir. Əsərin əks etdirdiyü dövrün problemlərini öyrənməklə məşğul olan tədqiqatçılar, o cümlədən Azərbaycan tarixçiləri müxtəlif səviyyədə və müxtəlif məqsədlərlə ondan faydalanmışlar.

ƏBUBƏKR TEHRANİNİN ŞƏXSİYYƏTİ VƏ FƏALİYYƏTİ

“Kitabi-Diyarbəkriyyə”nin geniş təhlilinə keçməzdən öncə, təbii ki, belə bir suala cavab vermək lazımdır: Əbubəkr Tehrani kimdir? Əsərin əvvəlində özünü “var-dövləti olmayan fəqir və taqəti qalmayan həqir...Əbubəkr ət-Tehrani əl-İsfahani” kimi təqdim edən [49, I ,4] müəllifin şəxsiyyəti, həyat və fəalliyəti barədə nə demək olar?

Təəssüflə qeyd etməliyik ki, XV əsrin üç ünlü hökmdarının - Şahruxun, Cahanşahın və Uzun Həsənin xidmətində olmuş, siyasi işlərdə fəal iştirak etmiş, yəni tək cə münşi və tarixçi deyil, həm də dövlət adamı olmuş Əbubəkr Tehrani haqqında dövrün qaynaqlarında əhəmiyyətli bir məlumata rast gəlmirik. Hətta onun əsərindən bol-bol faydalanan sonrakı tarixçilər də müəllifin şəxsiyyəti barədə bilgi vermədən ya öz adını (Qiyasəddin Xandəmir ,Həsən bəy Rumlu, Münəccimbaşı, İsgəndər bəy Türkman), ya da sadəcə əsərin adını (Fəzlullah ibn Ruzbehan Xunci) çəkməklə kifayətlənmişlər. Doğrudur, Xandəmir [48, IV, 15] və İsgəndər bəy Türkman [52, I, 19] onu “Mövlana Əbubəkr Tehrani” kimi yad edirlər ki, buradakı “Mövlana” ləqəbi bizim müəllifin xüsusi meqamının göstəricisi kimi mənalandırılıla bilər. O dövrün bir sıra sənədlərindən də bu cür dolaylı nəticələr çıxarmaq mümkündür. Məsələn, F.Sümer Ayasofiya kitabxanasında saxlanan bir “Münşəat məcmuəsi”ndeki faktlardan bu nəticəyə gəlir ki, Əbubəkr Tehrani sağlığında Misir və Hindistanda da

tanınmış, hətta Dəkənə dəvət olunmuşdur [49, V ,XV]. Yaxud Kaşifinin “Rəşəhati-eynül-həyat” əsərində yazdığına görə, məşhur fars-tacik şairi Əbdürrəhman Cami (1414-1492) hicri 878-ci (1473-cü) ildə həcc səfərindən dönərkən Təbrizə gəlmiş və onu qarşılayıb Uzun Həsənə təqdim edənlər arasında Mövlana Əbubəkr Tehrani də olmuşdur.

Bütün bunları nəzərə alıb deməliyik ki, indilikdə Əbubəkr Tehraninin şəxsiyyəti və fəaliyyəti barədə az-çox ətraflı təsəvvür verən yeganə mənbə elə onun öz əsəridir. Belə ki, əsər boyu müəllifin özü haqqında pərakəndə şəkildə verdiyi məlumatları və işarələri toplayıb sistemləşdirməklə, onun bioqrafiyasının ümumi cizgilərini və konkret səhifələrini bərpa etmək mümkündür.

Deyildiyi kimi, müəllif ilk dəfə özündən əsərin giriş hissəsində, kitabın yazılma səbəbi və şəraitindən danışarkən söz açıq və öz adını bütövlükdə Əbubəkr ət-Tehrani əl-İsfahan kimi verir. Əlbəttə, burada “Tehran” sözünü müasir mənada qavrayıb dolaşılığa yol vermək olmaz.

F. Sümerin müəyyənləşdirdiyinə görə, Tehran (yaxud Tihran) - İsfahan yaxınlığında yerləşən bir kənd olmuşdur. (bu kənd barədə Yaqut Həməvi “Mö'cəm əl-buldan”da məlumat verir) Beləliklə, müəllifin nisbəsinə uyğun surətdə İsfahanlı olması şübhəsizdir. Yeri gəlmişkən, bu, əsərdə İsfahanla bağlı hadisələrin təsviri zamanı da açıq-aşkar hiss olunur.

Əsərin giriş hissəsində müəllifin şəxsiyyəti ilə bağlı bəzi digər məqamlar da açıqlanır. Məlum olur ki, müəllifin çoxdan belə bir tarixi əsər yazmaq niyyəti varmış: “...uzun müddət ürəyimdən keçirdi ki, zamanın nadir hadisələri barədə könüllər oxşayan, gözə və qulağa xoş gələn bir şey yazım... Lakin qəm zəhərinin təsirindən və müxtəlif maneələr üzündən bunu edə bilmirdim. Gözləyirdim ki, dövlət ağacı ilahi mərifət və sağlam təbiət arxından su içib boy atan bir padşahın lütf bağından xoş bir işarə küleyi əssin... Bu intizarla bir müddət keçdi... Birdən məqsədimin ulduzu uğur üfүqündə parlamaya başladı... Həzrət

xaqanın (yeni Uzun Həsənin - R.Ş.) Güneş misallı dövlətinin işlərindən bəzi səhifələri eşitdim..."[49, I, 5-6].

Zahirən ənənəvi bədil ifadələr təsirli bağışlayan bu sözlərin arxasında əslində müəllifin Uzun Həsənin xidmətinə gəlişi ərəfəsində düşdüyü vəziyyət dayanır. Belə ki, Cahanşahın ölümündən (30 oktyabr 1468-ci il) sonra əvvəllər Qaraqoyunluların ixtiyarında olan torpaqlarda qeyri-müəyyən bir şərait yaranmışdı. Bir tərəfdə Cahanşahın oğlu Həsən Əlinin, bir tərəfdə Uzun Həsənin, digər tərəfdə isə Teymuri Sultan Əbu Səidin qoşunları üz-üzə dayanmışdı. Əsərin sonrakı səhifələrindən aydınlaşdığı kimi, həmin vaxt Qəzvinə olan Əbubəkr Tehrani də çoxları kimi hadisələrin nə ilə qurtaracağını gözləyirdi. Digər tərəfdən, əsərdən o da məlum olur ki, Əbubəkr Tehrani hələ Cahanşahın xidmətində olarkən tarixi hadisələri qələmə almaqla məşqul idi. İndi o, başladığı işi davam etdirmək istəyirdi. Nəhayət, Uzun Həsəni üstünlüyü aşkar olub və Əbubəkr Tehrani də ona, necə deyərlər, öz xidmətinə təklif edir. Özünün yazdığı kimi, Uzun Həsən onun məqsədini bilib yanına çağırır. Beləliklə, 1469-cu ilin yazında Əbubəkr Tehrani Uzun Həsənin "dünyanı bəzəyən sarayına" yollanır:

"Və uğurlu bəxtimin və xoşbəxt təleyimin təsirindən mən yüksək məqamlı bəndələr çərçivəsinə daxil edildim və xoşbəxt dövlətin tarixini tərtib etmək, onun ulduzunun parlamasının başlanğıcından üzü bəri baş vermiş hadisə və olayları təsvir etmək barədə bu bəndeyi-həqirə göstəriş verildi. Mən mədrəsədəki məşğuliyyətimdən, tələbələrin məclisinin hayküyündən azad olub həmin qəribə və maraqlı hadisələri qələmə almağa girişdim..."[49, I, 8]

Bu sözlərdən aydınlaşır ki, Əbubəkr Tehrani saraya gələnə qədər mədrəsədə dərs deməklə-müdərrisliklə məşqul imiş. Elə oradaca müəllif əsərinin yazılma tarixi barədə məlumat verir və bildirir ki, hicri 875-ci (1470-71-ci) ildə "bu kitabın tərtibi və yazılmasının əksər işləri görülmüşdü" [49, I, 8]. Yeni əsərin yazılması üçün hazırlıq işləri o vaxta qədər əsasən başa

çatıbmış. Odur ki, göstərilən ili bir növ əsərin rəsmi yazılma tarixi kimi nəzərdən keçirmək lazımdır. Girişdən o da bəlli olur ki, Uzun Həsənin vəfatından sonra qısa müddət hakimiyətdə olmuş oğlu Sultan Xəlil müəllifə “mərhum həzrətin dövründə qələmə alırmamış hadisələri qələmə almaq” barədə göstəriş vermiş, o da bu tapşırığı həyata keçirmişdir. Bu məlumata əsasən müəllifin əsər üzərində işinin 1478-çi ilin ortalarına qədər davam etdiyini söyləyə bilərik. Bütövlükdə isə Əbubəkr Tehraninin “Kitabi-Diyarbəkriyyə” üzərində təqribən on il ərzində işləməsi nəticəsinə gəlmək mümkündür.

Girişdə müəllifin öz əsərinin adı ilə bağlı verdiyi izahat da maraqlıdır. O, göstərir ki, “bəkr” sözü həm müəllifin adının ikinci hissəsi, həm də Uzun Həsənin doğulub böyüdüüyü və hakimlik etdiyi yerin (yəni Diyarbəkri) adının ikinci hissəsi olduğu üçün əsəri “Kitabi-Diyarbəkriyyə” adlandırmışdır. Və əlavə edir ki, bu ifadə əbcəd hesabı ilə hicri 875-ci (1470-71-ci) ili bildirir və deməli, həm də əsərin yazıldığı tarixi əks etdirir.

Demək lazımdır ki, giriş istisna olmaqla, əsərin bütün birinci hissəsi boyu heç yerdə müəllifin özü barədə öteri qeydə belə rast gəlmirik. Bu da təbiidir, çünki burada Ağqoyunluların erkən tarixinə, hətta müəllifin yaqın ki, hələ dünyaya gəlmədiyi dövrə aid hadisələr təsvir olunur. Həmin hadisələrin təsvirində müəllif çox güman ki, Uzun Həsənin və onun əksər döyüşlərinin iştirakçısı və şahidi olan yaqın ətrafının söhbətlərindən bir qaynaq kimi faydalanmışdır.

Əbubəkr Tehrani özü barədə bir də əsərin ikinci hissəsinin əvvəllərində – Şahruxun ölüm səhnəsini təsvir edərkən söz açır. Məlum olur ki, həmin hadisə baş verən zaman, yeni 1447-ci ilin mart ayında Əbubəkr Tehrani Şahruxun düşərgəsində imiş.

Şahrux 1446-cı ildə onun üzünə ağ olmuş nəvəsi (Baysunqurun oğlu) Sultan Məhəmmədin qarşısını almaq üçün Heratdan İraqi – Əcəmə gəldi. O, Sultan Məhəmmədin qiyamını yatırdıqdan sonra Azərbaycana – Cahanşahın üstünə gətmək

niyyətində idi. İsfahan yaxınlığında Sultan Məhəmmədin qoşununu ağır məğlubiyyətə uğradıb onu Kürdüstana qaçmağa vadar edən Şahrux həmin qışı Reydə keçirmiş, yazda Rey yaxınlığındakı Əbdüləzim məqbərəsini ziyarət etmək üçün hərəkətə gəlmişdi. Həmin vaxt Əbubəkr Tehrani də orada idi. Şahrux öz öviadları və yaxın adamları ilə üç günlük əzuqə götürüb yola düşərkən, düşərgədə qalan Əbubəkr Tehraniyə məşhur sufi şeyxi Əlaüddövlə Simnarinin (1261-1336) müridlərindən biri yaxınlaşır və deyir: "Bu şəxs qərribə padşahdır. Mən bu gecə yuxuda görmüşəm ki, peyğəmbər həzrətləri onun paltarının tozunu çırpır"... "Hiyləgəriyi və səbri oimayan müəllif " deyir: "Bu, düzgün yuxudur. Onun paltarının tozunu çırpmaq torpaqdan olan bədəninin uçan ruhundan ayırmaq mənasını verir". Dərişin bu yuxu yozumdan xoşu gəlmir və uzaqlaşır. Az sonra düşərgəyə hay-küy düşür. Artıq keçinmiş olan Şahruxu xətti-rəvana qoyub gətirirlər. Lakin əvvəlcə belə söz yayılır ki, güya onun dişləri ağrıyır, oria görə huşunu itirib. Bunu eşidən zaman müəllif: "Onun tamah dişini çəkmək lazımdır" – söyləyir [49, II, 290-291].

Bu epizoddan aydın olur ki, Əbubəkr Tehrani Şahruxa o qədər də rəğbət bəsləməmişdir: hətta onun sözlərində açıq-aşkar qəzəb notları da duyulur. Şübhəsiz, bu Şahruxun həmin ərəfədə Sultan Məhəmmədə meyl göstərmiş İsfahan əyanlarına qarşı sərt rəftarı, onların böyük bir dəstəsini həbs və ya edam etdirməsi ilə əlaqədar idi (müəllif əsərdə həmin şəxslərin adlarını da verir və şübhə ola bilməz ki, bunlar onun yaxından tanıdığı adamlardır). Əsərin qalan hissələrində isə müəllif Ağqoyunluların müttəfiqi olan Şahruxun adını hörmətlə xatırlamışdır.

Şahrux öldəndən, qoşunu pərən-pərən olandan, xanımı Gövhərşah ağa onun meyidini götürüb Herata yollanandan sonra Sultan Məhəmməd Quma gəlir. Əbubəkr Tehrani də Reydə həbsdən azad olmuş İsfahan əyanları və seyidləri ilə birlikdə Quma gedir [49, II, 293]. Sultan Məhəmməd əyanlardan üzr istəyib ehtiram göstərir və onlar birlikdə İsfahana yollanırlar.

Görünür, bundan sonra Əbubəki Tehrani İsfahanda qalır. Hər halda 1452-ci ilin əvvəllərində Sultan Məhəmməd Astrabad yaxınlığında öz qardaşı Babur Mirza ilə döyüşdə məğlub olub qətlə yetiriləndə, Əbubəkr Tehraninin İsfahanda olduğu anlaşılır. Belə ki, Sultan Məhəmmədin əmirlərindən Şeyxzadə adlı birisi qoşunun qalıqları ilə qaçıb İsfahana gəlir və özünü hakim elan edir, sonra camaata saqqallarını qıxdırmaq barədə əmr verir. Əbubəkr Tehrani Şeyxzadənin bu əmr ilə əlaqədar olaraq, klnayə ilə aşağıdakı beyti yazır:

**Qılınc işletməklə mərdiik iddiası etdin,
Lakin bu iddianı saqqala tətbiq etdin.**

[49, II, 325]

Bunun ardınca İsfahan qısa müddətə Babur Mirzanın əlinə keçir. Lakin cığatayların zəiflədiyini və öz aralarında çəkişdiklərini gören Cahanşah öz oğlanları Pırbudaq və Məhəmmədi ilə birlikdə İraqi-Əcəmə yollanır. İsfahan Qaraqoyunlulara təslim olur və 1453-cü ildə Cahanşah şəhəri oğlu Məhəmmədi Mirzaya verir. Bu zaman Əbubəkr Tehrani də, görünür, Məhəmmədi Mirzanın divanında xidmətə keçir. Belə ki, 1457-ci ildə Məhəmmədi Mmirza Damğana yürüş edərkən, Əbubəkr Tehrani də onunla idi.

Qeyd etmək lazımdır ki, Damğana yürüşlə bağlı epizod Əbubəkr Tehraninin əsərdə əksini tapmış feallyyetinin ən parlaq, ən yadda qalan səhifəsidir.

Beləliklə, Məhəmmədi Mirza Rüstəmdar, Cəlaviyə və Hezarcərib əmirləri ilə birlikdə Damğana yollanır. Bu zaman Əbubəkr Tehraninin köhnə tanışları Əmir Nəsirəddin Simnari Babur Mirzanın adından Damğan valisi idi. O, Qaraqoyunlulara təslim olmayıb qalaya çəkilir və müqavimət göstərməyə başlayır. Türkman qoşunu şəhəri üzük qaş kimi mühasirəyə alır, qala ətrafındakı xəndəkləri doldurmaqla, qala divarlarını

dağıtmaqla məşğul olur. Əbubəkr Tehrani başa düşür ki, əgər Qaraqoyunlular qalanı tutsalar “şəhərin daşı daş üstündə qalmayacaq, əhalinin kökü kəsiləcək”. Buna görə görkəmli Qaraqoyunlu sərkərdəsi, divan əmiri Bayəzid Bəstəmdən xahiş edir ki, münaqişənin təbirlə həllinə kömək göstərsin. Sonra o, böyük əmirlərin kef məclisində həmin təkliflə çıxış edir və bunu həm də Astrabad hakiminin qəfil hücumdan qorunmaq lüzumu ilə əlaqələndirir. Bu vaxt alınan bir xəbər də Əbubəkr Tehraninin niyyətinin gerçəkləşməsinə şərait yaradır: xəbər gəlir ki, Diyarbəkrdə Cahanşahın məşhur əmiri Rüstəm Tərhan Uzun Həsən tərəfindən darmadağın edilmişdir. Bunu eşidən böyük emirlər sülh danışığına razılıq verirlər və həmin missiya məhz Əbubəkr Tehraniyə həvalə olunur. Müəllif Qiyasəddin Xələc adlı bir şəxslə qalaya yollanır. Əhali onu sevinclə qarşılayır. Əmir Nəsirəddin Qaraqoyunlulara inanmadığını bildirsə də, belə bir şərt qoyur ki, onlar şəhərin üç fərsəxliyində olan Astana adlı yere çəkilməlidirlər: “bu zamanı mən arvad-uşağımı götürüb qaladan çıxaram və şəhəri təslim edərem. Amma qoy Qurana and içsinlər ki, məni təqib etməyəcəklər”.

Əbubəkr Tehrani geri dönüb Əmir Nəsirəddinin şərtini emirlərə çatdırır, onlar da dönə-dönə and içirlər. Əbubəkr yenidən qalaya qayıdır və şərtin qəbul olunduğunu valiyyə bildirir. Bu zaman şəhər əhalisi yalvarıb hər şeyi sülhlə qurtarmağı ondan xahiş edir. Əbubəkr Tehrani camaatı sakitləşdirib geri dönür. Qaraqoyunlu qoşunu Astanaya çəkilir. Axşam Əmir Nəsirəddin qalanı tərk edir, lakin Məhəmmədi Mirza andını pozub onun dalınca dəstə göndərir, xoşbəxtlikdən onu tapa bilmirlər.

Qaraqoyunlular öz sözlərinə əməl etməyib şəhəri qarət etməyə, qadınları incitməyə başladılar. Bu zaman öz fəaliyyəti barədə Əbubəkr Tehrani yazır: “Bəndəniz bundan xəbər tutan kimi tələsik Əmir Bayəzidin yanına getdim, emirlərin barəsində ona kəskin sözlər dedim, onları küfr və dinsizliklə günahlandırdım. Bu sözlər ağıllı, ədalətli, etiqadlı və mələk xislətli Əmir [Bayəzide] təsir etdi və o dərhal atına minib əsirləri

buraxdı, şahzadəni məzəmmət etdi. qoşun əhlini cəzalandırdı...” [49, II, 346].

Biz bu epizodun üzərində ona görə təfsilatı ilə dayandıq ki, fikrimizcə, o, Əbubəkr Tehraninin şəxsiyyəti, mənəvi siması və xarakteri barədə yaxşı təsəvvür yaradır, digər tərəfdən, onun qısa müddətdə Qaraqoyunlular içərisində necə böyük nüfuz qazandığını göstərir. Məhz bu keyfiyyətlərinin və nüfuzunun sayəsində o, tezliklə Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşahın diqqətini cəlb edir və onun yanında xidmətə başlayır. Və 1457-ci ildə Cahanşah Xorasana yürüş edərkən, onu da özü ilə aparır.

Həmin il Cahanşah xüsusi bir müqavimətə rast gəlmədən Heratı tutur. Şəhərin qazılarının, üləma və müdərrişlərinin qorxub qaçdıqlarını və nəticədə mədrəsələrin fəaliyyətinin dayandığını gören Əbubəkr Tehrani bu işlə məşğul olmağa başlayır. Şəhərin əsas mədrəsələrinə nüfuzlu alimləri göndərir, özü də məşhur Qiyasiyyə mədrəsəsində tədris edir. Bu fakt müəllifin saraya qədərki dövrdə müdərriş olduğunu və həmin peşəyə bağlılığını bir daha sübut edir.

Eyni zamanda müəllif göstərir ki, Qaraqoyunluların Heratda qaldığı müddətdə o “daim seyidlərin və üləmaların ehtiyaclarını təmin etməklə, məzlumları qəddarların əlindən qurtarmaqla” məşğul imiş. Həmçinin əmrə əsasən, Sultanın yeni Cahanşahın tarixini yazırmış [49, II, 353].

Cahanşah Heratda olarkən, Sultan Əbu Səid böyük qoşunla Səmərqənddən çıxıb onun üstünə gəlir. Bu tərəfdən Pərbudaq Mirza da öz qoşunu ilə atası Cahanşahın köməyinə yetişir. Lakin bu zaman Cahanşahın digər oğlunun – Həsən Əlinin Azərbaycanda qiyam qaldırması xəbəri çatır. Cahanşah Əbu Səidlə sülh bağlamağa məcbur olur. Sülh müqaviləsinin mətnini isə Əbubəkr Tehrani yazır [49, II, 355]. Buradan aydınlaşır ki, müəllifin Cahanşahın sarayında əsas işi hər halda münşilik olmuşdur.

Beləliklə Cahanşah Əbu Səidlə məcburi sülh bağlayıb tələsik Azərbaycana qayıdır. Əbubəkr Tehraninin yazdığına görə, uzun yol və sürətli hərəkət nəticəsində təqribən iyirmi min deve, on min at və qatır tələf olmuşdu. Müəllif Simnanla Damğan arasındakı yolun təsviri zamanı öz şəxsi müşahidəsinin nəticəsi olan bir detalı verməklə, itkilərin miqyası barədə təsəvvür oyatmağa çalışır: "Mən özüm bir fərsəxlik məsafədə üç yüzden artıq heyvanın düşüb qaldığını saymışdım" [49, II, 357].

Müəllif bir də Cahanşahın oğlu Pirbudağın qiyamını təsvir edərkən özü barədə məlumat verir. Bu hadisə 1462-ci ildə baş vermişdi. Şirazda qiyam qaldıran Pirbudaq atasından müdafiə olunmaq üçün güclü istehkamlar qurmuşdu. Şəhəri mühasirəyə alan Cahanşah Pirbudağın ehtiyatının tükənəcəyini gözləyib həmin istehkamlar boyunca tez tez yerini dəyişirdi. Belə yerdəyişmələrin birində müəllif "sadiq yoldaşım və mehriban dostum" adlandırdığı Məhəmmədi Mirzanın vəziri Süleymanla (F.Sümer bu adı səhvən "Salman" kimi verir [49, I, XII]) görüşür. Onlar hadisələrin sonluğunu *müəyyənləşdirmək* üçün Hafiz Şirazinin (1325-1389) divanı əsasında fal açırlar. Müəllif divanı açıb növbə ilə Pirbudağın və Cahanşahın taleyindən xəbər verən beytləri oxuyur və onlar həmin beytlərin verdiyi işarələrə heyretlənirlər. Bir neçə gün sonra müəllif vəzir Süleymanla yenidən görüşür və bu dəfə onlar Hafizin divanı əsasında Şirazın taleyi barədə fal açırlar. Bu fal üçün çıxmış beytin ikinci misrasında: "İlahi, Şirazi dağılmaqdan qoru!" – deyilirdi. Müəllif həmin məsələ barədə əmirlərin məclisində də danışır və deyir ki, Şiraz ələ keçsə, dağılacaq. Əmir Əbülfəth Cəgırlu onun cavabında deyir: "Səhv edirsən, Şirazın ələ keçməyi uzansa, o dağılacaq. Və yəqin ki, yaxın iki gündə Hafizin duasına uyğun surətdə Şiraz fəth olunacaq". Müəllif etiraf edir ki, hər şey onun dediyi kimi oldu [49, II, 363-364].

Pirbudaq Şirazi tərk edib Bağdada getdi. Cahanşahın öz məmləkətindən qovduğu o biri oğlu Həsən Əli də onun yanına yollandı. Pirbudaq yenidən qiyam və itaətsizlik yoluna düşdü.

Bunu eşidən Cahanşah Bağdadı mühasirəyə aldı. İki illik mühasirədən sonra Bağdad alındı və Pırbudaq qardaşı Məhəmmədi Mirza tərəfindən öldürüldü. Bağdadın fəthi və mühasirəsini kifayət qədər tərffüatı ilə təsvir edən müəllifin orada bilavasitə iştirakı əsərdən anlaşılmır, lakin o, Pırbudağın ölümü ilə bağlı yazdığı beş beytlik maddeyi-tarixi əsərdə vermişdir [49, II, 37]. Eyni ilə müəllifin bir il sonra Cahanşahın Diyarbəkərə – Uzun Həsənin üzərinə etdiyi və ağır məğlubiyyəti, faciəli ölümü ilə nəticələnən yürüşündə iştirak edib-etmədiyi də qaranlıqdır. Burada o, Cahanşahın ölümünə yazdığı maddeyi-tarixi verməklə kifayətlənir [49, II, 426].

Cahanşahın ölümündən sonra regionda yeni şərait yaranır. Artıq deyildiyi kimi, bir zaman Cahanşahın oğlu Həsən Əlinin, Uzun Həsənin və Teymuri Sultan Əbu Səidin qoşunları üz-üzə dayanmışdı və hər şey onlar arasındakı mübarizənin necə nəticələncəyindən asılı idi. Əbubəkr Tehrani həmin dövrdə öz həyatı və fəaliyyəti barədə heç nə demir, lakin Uzun Həsənlə Sultan Əbu Səid arasında döyüş baş verən zaman, yəni 1469-cu ilin əvvəllərində onun Qəzvinə olması əsərdən aydın olur. Bu, həmin dövrdə Qəzvinə baş vermiş hadisələrin, şəhərin əldən ələ keçməsinin əsərdə müfəssəl və canlı təsviri ilə təsdiq olunur, yəni həmin fəsli oxuyarkən, müəllifin bilavasitə müşahidə etdiyi olayları qələmə aimasına şübhə yeri qalmır.

1469-cu ilin yanvar-fevral aylarında Qəzvin bir tərəfdən cığatayların, digər tərəfdən Qaraqoyunluların, üçüncü tərəfdən yenidən qalıb gəlmiş Ağqoyunluların mübarizə meydanına çevrilmişdi. Doğrudur, Sultan Əbu Səid məğlub olduqdan sonra Xorasandan onun köməyinə gəlmiş dəstələr öz cəbbəxanalarını Qəzvinə qoyub tələsik geri çəkilməmişdilər. Əvəzində şəhər Gilan hakiminin göndərdiyi darğanın əlinə keçmişdi. Uzun Həsən də Əbu Səid üzərində qələbədən dərhal sonra Həsən Çələbi adlı bir şəxsi Qəzvinə darğa göndərmişdi, lakin o, Gilan hakimi tərəfindən məğlub edilib qaçmağa məcbur olmuşdu. Sultaniyyədə isə Məhəmməd Əlayi adlı birisi baş qaldırmışdı. Elə o vaxt bəzi Qaraqoyunlu əmirləri də Qəzvinə gəlmişdi. Hətta

şəhərdə belə şayiə yayılmışdı ki, Qaraqoyunlu əmirləri Uzun Həsənin qoşununu əzib Cahanşahın az yaşlı oğlu Fərruxzadə padşah elan ediblər. Lakin bir qədər sonra şəhərə gələn Uzun Həsənin yeni darğası qarmaqarışlıqğa son qoyur. Bu zaman Əbubəkr Tehrani Qəzvindən Sultaniyyəyə gedir. Özünün yazdığına görə Uzun Həsənin darğası Şeyxu bəy yuxarıda adı keçən Məhəmməd Əlayini məğlub edib derisini soyduğu gün, o, Sultaniyyədə idi. Bu zaman o, artıq Uzun Həsənin dəvətini almışdı və elə oradan Uzun Həsənin Ərdəbil yaxınlığında yerləşən düşərgəsinə yollanmışdı [49, II, 508].

Lakin sonrakı səhifələrdən aydın olur ki, Əbubəkr Tehrani Uzun Həsənin hüzuruna tək getməmişdi. Həmin ərəfədə əvvəllər Cahanşahın adından Şiraz hakimi olmuş, onun ölümündən sonra isə müstəqil padşahlıq iddiasına düşmüş Seydi Əlinin layiqli hədiyyələrlə öz itaətini bildirmək məqsədi ilə (əslində vaxt udmaq üçün) Sultan Əbu Səidin düşərgəsinə göndərdiyi Mövlana Şəmsəddin Qəzvine gəlmişdi. Əbubəkr Tehrani çoxdan tanıdığı Mövlana ilə görüşüb söhbət etmiş, onu yolundan saxlayıb tezliklə Əbu Səidin məğlub olacağına inandırmağa çalışmışdı. Az sonra Əbu Səidin məğlubiyət xəbəri Qəzvine çatmışdı. Belə olanda Mövlana Şəmsəddin digər elçilərlə birgə Əbubəkr Tehraniyə qoşulmuş və onunla bərabər Uzun Həsənin yanına getmişdi [49, II, 517-518].

Beləliklə, Əbubəkr Tehrani Uzun Həsənin xidmətinə keçir və Ağqoyunluların tarixini yazmağa başlayır. Lakin yuxarıda deyildiyi gibi, o təkə bir tarixçi və münşi olmayıb qısa müddətdə nüfuzlu dövlət adamına çevrilir. Bunu müəllifin əsərində özü barədə verdiyi sonuncu məlumat parlaq şəkildə nümayiş etdirir: 1479-cu ilin yayında qurban bayramı günü Uzun Həsən Təbrizə daxil olur. Cahanşaha məxsus Sahibabad sarayında dayanan Uzun Həsən dərhal yerli əyanlar və dövlət memurları ilə görüş keçirir. Həmin hadisəni təsvir edən müəllif yazır: "Gəlişinin ikinci günü [Uzun Həsən] Təbrizin və onun gəlişini eşidib özünü ora çatdırmış digər şəhərlərin alimləri və seydilərini öz hüzuruna dəvət etdi, məmləkət və din işləri ilə

məşğul olanlara nəsihətamiz sözlər dedi. Qazıların və şəriət məsələlərinə baxan adamların xəyanəti barədə şikayətlər eşitdiyi üçün qazıları hədələdi və bir neçə gündən sonra onların hamısını işdən azad etdi. Türk möminlərindən biri mənim təqdimatım və digər əyanların müdafiəsi ilə şəriət hakimi təyin olundu. Sonra divan üçün yığılan vergilərin xoşbəxt padşah (Cahanşah nəzərdə tutulur – R.Ş.) və ondan əvvəlki sultanlar zamanında müəyyən edilmiş miqdarların azaldılması barədə fərman verdi. Divan məmuruları üçün icrası vacib olan bu fərman məni heqirin xətti ilə yazıldı” [49, II, 523-524].

Göründüyü kimi, Əbubəkr Tehrani Uzun Həsənin sarayında, müasir dillə desək kadr siyasətinə təsir göstərə biləcək səviyyədə hörmət və nüfuza malik idi. Eyni zamanda dövlət həyatına dair ən mühüm fərmanların yazılışı ona həvalə olunurdu. Məsələn, həmin dövrdə Şahruxun nəticəsi (Baysunqurun oğlu Sultan Məhəmmədin oğlu) Yadigar Məhəmməd Sultanın Xorasan hökmdarı təyin edilməsi barədə Uzun Həsənin fərmanı da Əbubəkr Tehrani tərəfindən yazılmışdı [49, I, XIV].

Qeyd edək ki, Əbubəkr Tehraninin Ağqoyunlu dövlətinin ictimai-siyasi həyatında, idarəetmə məsələlərində oynadığı rol barədə başqa mənbələrdə də müəyyən işarələr mövcuttur. Misal üçün Xurşah əl-Hüseyni “Tarixi-ilçiyi-Nizamşah” adlı əsərində yazır: “Mövlana Əbubəkr Tehrani, Qazi Müslihəddin Əli Səvacı və Əmir Zahirəddin İbrahimşah [Uzun Həsənin] yaxın adamlarından idilər, daim rəiyyətdə lazım olan işləri, onların ehtiyaclarını ona ərz edirdilər” [49, I, XV].

Fikrimizcə, bütün bu deyilənlər Əbubəkr Tehraninin şəxsiyyəti və ictimai fəaliyyəti, onun həyatının konkret məqamları barədə kifayət qədər təsəvvür yaradır. Doğrudur, müəllifin həyatının son dövrü haqqında bir söz demək çətindir. Bəlli olan odur ki, müəllif Uzun Həsənin ölümündən (5 yanvar 1478-ci il) sonra – Sultan Xəlilin qısa hakimiyyəti dövründə də Ağqoyunlu sarayında xidmətini davam etdirmişdir. Lakin Sultan

Xəlil 1478-ci il iyulun 15-də Xoy yaxınlığında qardaşı Sultan Yaqubla döyüşdə məğlub olub qətlə yetirildi [1, 9; 68, 14]. Bundan sonra Əbubəkr Tehraninin taleyinin necə olması barədə indilikdə bir şey məlum deyil. F.Sümer bəzi sənədlərə əsaslanaraq, onun XV əsrin 80-ci illərinin əvvəllərində də heyatda olması ehtimalını irəli sürür [49, I, XIV]. hər halda Sultan Yaqub hakimiyyət başına keçdikdən sonra o, görünür, siyasi səhnədən uzaqlaşmışdır. Şübhəsiz olan budur ki, Əbubəkr Tehrani otuz ildən artıq bir müddətdə regionda baş verən siyasi-hərbi hadisələrin mərkəzində olmuş və onları qələmə alaraq gələcək nəsillərə çatdırmışdır. Onun əsərinin tarixi əhəmiyyətini mənbəşünaslıq dəyərini şərtləndirən başlıca amil də elə budur.

Qeyd etmək lazımdır ki, "Kitabi-Diyarbəkriyyə"də müəllifin dünya görüşünün, ictimai və fəlsəfi baxışlarının bəzi məqamları da öz əksini tapmışdır. Orta əsr müsəlman cəmiyyətinin nümayəndəsi kimi Əbubəkr Tehraninin dünyagörüşü, təbii ki, dini dünya görüşüdür. Dini təfəkkür müəllifin tarixi hadisələrə və cəmiyyət həyatına münasibətini, tarixi proseslərdə ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin və sosial təbəqələrin rolu barədə təsəvvürlərinin xarakterini şərtləndirir. Bunu əsərin elə girişində də görürük: burada müəllif iki sosial qrupun-hökmdarlar və alimlərin Allah tərəfindən müəyyənləşdirilmiş ictimai-tarixi missiyasını səciyyələndirərək yazır: "O, Allah – R.Ş.) elə bir hikmət sahibidir ki, kiçik və böyük aləmləri öz mühafizəsi və idarəsi altında saxlayır: hökmranlıq və elm bayrağını şanlı sultanların və dindar alimlərin əlinə verir ki, birincilərin sayəsində yer üzü qarışıqlıqdan xilas olsun, ikincilərin sayəsində isə din yolunda azgınlıq və sapıntı baş verməsin, bunların hər ikisi iti qılıncın və xoş sözlərin köməyi ilə bədənləri düz yola istiqamətləndirib ölkələri fitnə və fəsad təhlükəsindən qorusunlar" [49, I, 2]. Bu sözlərin ardınca verilən şər parçasında müəllif dili (nitqi) insanın digər canlılardan üstünlüyünü şərtləndirən əsas amil kimi qiymətləndirir və əlavə

edir ki, Allah qılıncı dillə deyilənləri anlamayanlar üçün göndərib.

Başə düşmək çətin deyil ki, bu parça ilə müəllif əsərdə təsvir edəcəyi hadisələrə bir növ nəzəri izah verir. Ona görə də əsərin giriş hissəsini təkçə orta əsr abidələrinə məxsus ənənəvi başlanğıc kimi qiymətləndirmək olmaz. Əslində burada müəllif haqqında söz açdığı hökmdarların fəaliyyətinin mahiyyətini, qələmə aldığı tarixi hadisələrə münasibətini açıqlayan baxışlarını ifadə etmişdir. Təsadüfi deyil ki, bir qədər sonra o, tarix yazmağın, tarixi hadisələri əks etdirən əsərlərin əhəmiyyətini də məhz həmin nöqtəyi-nəzərdən qiymətləndirir: "Dövrənin hadisələrini təkrar etməkdə, gecə və gündüzün qərībə işlərini yada salmaqda [irisanların] gözlərini açan ibrət və təsir vardır. Səməvi kitabda və Allah kəlamında qissə və hekayələrin olması da onların bu faydası ilə bağlı olub həmin məqsədə xidmət edir ki, dövlət və səlahiyyət sahibləri o hekayələrin işığında dini işlərin mahiyyətini və dünyəvi məsələlərin məqsədini anlaya bilsinlər" [49, I, 5].

Deməli, tarixi hadisələrin təsviri kiminsə öyülməsi və ucaldılmasına, qəhrəman kimi qələmə verilməsinə deyil, ilk növbədə, ibrət və idrəkə xidmət edir. Belə bir ibrəti götürməyənlər isə "Allahın qəzəbinin şimşəyinə" tuş gəlirlər. Bu, Əbubəkr Tehraniniri bir tarixçi kimi görüşlərini, haqqında danışdığı tarixi hadisələrə münasibətini anlamaq baxımından mühüm detaldır. Belə ki, o, şahidi olduğu tarixi prosesləri, orılarda baş verən kəskin dönüşləri Allahın iradəsi, bu iradənin reallaşması kimi qiymətləndirir. Misal üçün Həsən Əlinin qiyamı Xorasanı Cahanşahın əlindən qurtarmaq üçün düşünülmüşdür. Yaxud Cahanşahın birdən-birə Şirvana hücum fikrindən daşınıb "heç bir səbəb olmadan" Diyarbəkərə yürüş etməsi də Allahın işidir. Məhz bu mövqeyin nəticəsidir ki, müəllif təsvir etdiyi hadisələrə şəxsi hadisələr, yaxud "sifarişçi"nin siyasi maraqları baxımından deyil, daha çox fəlsəfi nöqtəyi-nəzərdən yanaşır. Bu fəlsəfi yanaşma əsərin oxunuşu zamanı açıq-aydın duyulur. Və həmin fəlsəfi ruh əsərdə lazımi məqamlarda bol-bol işlənən

Quran ayələri və poetik parçalar sayəsində daha da gücləndirilir. Bu da öz növbəsində təhkiyyəyə informativliklə yanaşı ibrətamizlik, düşündürücülük kimi keyfiyyətlər bəxş edir və əsərə necə deyərlər, didaktik yön də verir.

Bütün bunlar Əbubəkr Tehraninin haqqında danışdığı şəxsiyyət və hadisələrə münasibətdə kifayət qədər obyektiv və qərəzsiz mövqe tutmasına gətirib çıxarır. Əlbəttə, onu tam tərəfsiz tarixçi də adlandırmaq olmaz. Lakin misal üçün, xələfi Fəzlullah ibn Ruzbehan Xuncidən fərqli olaraq, Əbubəkr Tehranidə məzhəb təəssübkeşliyi yoxdur. Yaxud onun öz hamisi və sifarişçisi Uzun Həsənə münasibəti də bütövlükdə ayıq və normaldır, hər cür emosionallıqdan, mübaliğədən, yersiz tərif və mədhlərdən uzaqdır. Doğrudur, müəllifin Uzun Həsənin şəxsiyyətinə münasibəti ilə bağlı bir məqam bu çərçivədən kənara çıxır. Daha çox dövrün mənəvi – psixoloji atmosferindən, dini və ideoloji təsəvvürlərindən irəli gələn həmin cəhət üzərində dayanmaq lazımdır.

Hələ əsrin əvvəllərində Əbubəkr Tehrani Uzun Həsəni “qələbə və zəfərin atası, səltənətin pənahı, xilafətin hamisi, islamda çoxdan gözlənilən və insanlar arasında ədaləti bərqərar edəcək imam” kimi təqdim edir [49, I, 7]. Əsərin ikinci hissəsində Cahanşahın Diyarbəkərə yürüşünü təsvir edən fəslə isə o, bu sözlərlə başlayır: “Gizli mətləbləri bilənlərin və gələcəkdən xəbər verənlərin işarələrinə əsasən zəmanə əhlinin dilinə belə bir söz düşmüşdü ki, <...> ildə Qurani-kərimin də buyurduğuna görə, Rum və Şam hüdudlarından, bəlkə də Oğuz nəslindən cahangir, ağıllı və ədalətli bir padşah yüksələcək və öz əlinin gücü ilə zülümkarların qolunu qatlayacaq. ...Bir müddət ağıl və bəsirət sahibləri bu müjdəyə ümid bağlayıb gözdə qulaqda idilər ki, görək haçan bu tonqal alovlanacaq və onun hərəretindən zülm və sitəmin tikanları yanıb kül olacaq və ya havaya haçan bir toz qalxacaq ki, o, həməni xilaskar süvarilərinin meydana gəlişindən xəbər verəcək... Camaat bu üzüntülü və ümidli fikirlərlə intizarda olduğu zaman qəfildən mərhum padşah Cahanşah Mirza... düşməncilik əlamətləri

nümayiş etdirməyə başladı, həzrət Sahibqarıla bağladığı əhd-peymanı və içdiyi andı unuđu...” [49, II, 406-407].

Göründüyü kimi müəllif Uzun Həsənin “İmami-zaman”, xilaskar Mehdi olduğunu anladır. Əlbəttə, bu təkəcə onun şəxsi təsəvvürü və münasibəti deyildi. Təsadüfi deyil ki, o, “zəmanə əhlinə”, “camaata” istinad edir. tarixi tədqiqatlardan bellidir ki, o dövrdə hansısa xilaskarın gəlişi ilə bağlı inanc regiondai xüsusən Şərqi Anadoluda geniş yayılmışdı. Bu təsəvvür gah bu, gah da digər şəxsin simasında konkretləşirdi. Misal üçün, sonralar Şah İsmayıl Xətəinin timsalında da belə gözlənilən xilaskar obrazı yaradılmışdı [47, 55-56].

Göstərilən məqam istisna olmaqla, Əbubəkr Tehrani Uzun Həsəni tamamilə real bir insan, müdrik və ədalətli dövlət xadimi, ağıllı və uzaqqören siyasətçi, cəsur və şücaətli bir sərkərdə kimi təqdim edir, hətta onun ağır anlarını, o cümlədən, maddi çətinliklə üzleşdiyi çağları da qələmə alır. Buna uyğun olaraq, müəllif Uzun Həsənin siyasi rəqibləri, xüsusən Cahanşah və Əbu Səid barədə təhqiramiz ifadələrə yol vermir, onlara kifayət qədər loyallıq və ehtiramla yanaşır. Uzun Həsənin ilk dəfə Təbrizə daxil olarkən, Cahanşahın və onun övladlarının qəbrini ziyarət etməsini də müəllif, fikrimizcə, məhz öz düşüncəsinə və əxlaqına uyğun gəldiyi üçün yüksək sözlərlə təqdir edir [49, II, 523].

Eyni zamanda o, xidmət etdiyi Ağqoyunluların tarixində buraxılmış səhvləri də işıqlandırır, bu məqamlarda tənqidi notlardan belə çəkinmir. Misal üçün o, Qara Osmanın İsgəndər Mirza ilə döyüşdə məğlubiyətindən bəhs edərkən, yazır: “Ağqoyunlulara üz verən bu fəlakət əmirin tələsməsi üzündən baş verdi. İşdə səbirli olmaq zərurətdir. İşdə səbirli olanın axırı yaxşı olar. Buyurublar ki, “tələsmək şeytan işidir, səbr – Allahın işidir”. Bu, bir aydın həqiqətdir. Böyük əmir tələsdiyindən başını və ləyaqətini itirdi. Nə qədər adlı-sanlı bahadırlarını, oğlanlarını, əmirləri, gəncləri, yaşlıları amansız qılıncın qabağına verdi” [49, I, 114].

“Kitabi-Diyarbəkriyyə” ilə tanışlıq göstərir ki, onun müəllifi dərin savada, geniş erudisiyaya malik bir şəxs olmuşdur. O, orta əsr müsəlman ziyalısı üçün zəruri olan bütün bilikləri mükəmməl şəkildə mənimsəmişdi. Əlbəttə, əsas peşəsinə-müdərrisiyyə uyğun olaraq, o, ilk növbədə islam elmləri kompleksinə hərtərəfli bələd idi. Lakin əsərdən aydın olur ki, müəllif həm də fəlsəfəni, ədəbiyyatı, astronomiyanı, təbabəti, hərbi sənətini və təbii ki, tarixi dərinlən bilirmiş. Əsər həmçinin onun özünəməxsus poetik istedadına malik olduğunu nümayiş etdirir – əsərdə yeri gəldikcə verilən çoxsaylı şeirlərin xeyli hissəsi bilavasitə müəllifin qələminin məhsuludur.

Əsərin Strukturu

“Kitabi-Diyarbəkriyyə”nin giriş hissəsində müəllif əsərin strukturu və tərtibi prinsipindən qısaca bəhs edərək yazır: “Və müəlliflərin qaydasına uyğun surətdə hər tayfadan bir bölmədə (bab) söz açtım və hər bölmədə zərurət əsasında bir neçə fəsil (zıkr) ayırdım” [49, I, 8]. Başa düşmək çətin deyil ki, müəllif burada “hər tayfadan” dedikdə, bir tərəfdən əsərin həsr olunduğu Ağqoyunluları, digər tərəfdən isə Qaraqoyunluları və Cığatayları nəzərdə tutur. Əsərin ikinci adı bu məqsədi tam aydınlığı ilə əks etdirir. Həmin ad belədir: “Tarix-e Həsən bik Ağqoyunlu və əslaf-u ançe bedan motəalleq əst əz təvarix-e Qaraqoyunlu və Ceğatay”. Yəni: “Həsən bəy Ağqoyunlunun, onun sələflərinin tarixi və Qaraqoyunlu və Cığatay tarixlərindən ona aid oianlar”.

Əlbəttə, materialın müəllif tərəfindən bu cür bölgüsü heç də təsadüf deyil və onun təsvir etdiyi dövrün tarixi realıqları ilə şərtlənmişdir. Belə ki, həmin dövrdə Xorasandan Anadoluya, Zaqafqaziyadan İraq və Suriyaya qədər geniş bir regionun siyasi mənzərəsi məhz bu üç “tayfanın” münasibətləri və mübarizələri ilə müəyyənləşirdi. Başqa sözlə, Ağqoyunlu tarixini Qaraqoyunlular və cığataylarla münasibətlər xaricində təsvir etmək və anlamaq, sadəcə olaraq, qeyri-mümkündür. Əbubəkər də əsərin tərtibində məhz bu gerçəklikdən çıxış etmişdir. (Ağqoyunlu tarixində digər mühüm bir amil osmanlılarla və Misir memlükləri ilə münasibətlər idi ki, müəllif onlara da müəyyən yer ayırmışdır).

Beləliklə, müəllif öz əsəri üçün üç bölmədən və bölmələr daxilində ayrı-ayrı hadisələri əks etdirən fəsilərdən ibarət bir struktur düşünmüş və bunu həyata keçirmişdir. hərçənd bölmələrin yeri və hüdudları o qədər də dəqiq alınmamışdır. Yalnız cığataylara aid bölmə əsərdə aydın şəkildə seçilir. Bu da təbiidir, çünki Ağqoyunluların tarixi xüsusən Qaraqoyunlular tarixi ilə ehtəs çox çulğaşıb ki, onları az-çox müstəqil və təcrid olunmuş şəkildə vermək çox vaxt mümkünsüz olur. Elə buna görədir ki, əsərdə, məsələn, Qara Yülük Osmanın həyat və fəaliyyətinin təsvirində onun Qara Yusif və İsgəndər Mirza ilə mübarizəsi geniş yer tutur. Yaxud Uzun Həsənin hakimiyyətdə möhkəmlənməsi daxili çəkişmələrlə yanaşı, Qaraqoyunlu sərkərdələri ilə döyüşlər fonunda verilir.

Onu da deyək ki, müəllif bütövlükdə nəzərdə tutduğu strukturu reallaşdırmaqla bərabər tarixi əsər üçün böyük əhəmiyyət daşıyan bir prinsipə – xronoloji prinsipə də riayət etməyə nail olmuşdur. Bəzi istisnalar nəzərə alınmazsa, əsərdə hadisələrin xronoloji ardıcılığı, demək olar ki, pozulmur. Bu da istər hadisələr arasında səbəb-nəticə əlaqələrinin başa düşülməsi və yaradılan tarixi mənzərənin tamlığı baxımından, istərsə də əsərin özünün daxili bitkinliyi və asan qavranılması nöqteyi-nəzərindən mühüm xüsusiyyət kimi qiymətləndirilməlidir. Əlbəttə, orası da var ki, müəllif çox vaxt haqqında danışdığı hadisələrin dəqiq tarixini göstərmir (bu, xüsusən Ağqoyunlu tarixinin erkən dövrünə aiddir və bunun üçün başqa mənbələrə müraciət etmək lüzumu yaranır).

“Kıtabı-Diyarbəkrıyyə”nin strukturu ilə bağılı digər mühüm məsələ onun iki hissədən (cüz) ibarət olmasıdır. Bu bölgünün mənası nədir? Müəllif özü bu barədə bir söz demir. Fikrimizcə, bu bölgü əsla şərti xarakter daşımır və Ağqoyunlu tarixinin başlıca mərhələlərini əks etdirir. Belə ki, Ağqoyunlu tarixində ümumən iki böyük mərhələ özünü göstərir (əlbəttə, istər bütövlükdə sülalənin, istərsə də onun ayrı-ayrı nümayəndələrinin. misal üçün, Uzun Həsənin hakimiyyəti tarixində daha kiçik mərhələlər mövcud olmuşdur ki, biz aşağıda

onlardan danışacağıq). Bunlardan birincisi, mərkəzi Diyabəkər olmaqla Şərqi Anadoluda Ağqoyunlu dövlətinin qurulması mərhələsidir. Həmin mərhələdə Ağqoyunlular daxili çəkişmələr və xarici hücumlarla müşayiət olunan ağır proses nəticəsində adi tayfa konfederasiyasından Şərq-müsəlman dövlətçilik tipini təcəssüm etdirən bir dövlət halına gəlmişdilər. Bu prosesdə dövlətin qurucuları sayıla biləcək Qara Osmanın və xüsusən Uzun Həsənin həlledici rolu olmuşdu. Məhz Uzun Həsən Qara Osmanın ölümündən sonra baş alıb gedən daxili çəkişmələrə son qoymuş, eyni zamanda xarici təzyiqlərin, ilk növbədə, Qaraqoyunluların aramsız həmlələrinin qarşısını almışdı. Bu işdə onun 1457-ci ildə Qaraqoyunlu sərkərdəsi Rüstəm ibn Tərhan üzərində parlaq qələbəsi, necə deyərlər, son nöqtə olmuşdu. “Kitabi-Diyarbəkriyyə”nin birinci hissəsi də məhz həmin hadisənin müfəssəl təsviri ilə başa çatır [49, I, 263-281].

Bu hadisədən sonra Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşah Ağqoyunlu dövlətinə məxsus torpaqlardan bir dəfəlik əl çəkib nəzərlərini şərqə – Xorasana və İraqi-Əcəmə dikmiş, eyni zamanda bir-birinin ardınca övladlarının qaldıracağı qiyamları yatırmaqla məşğul olmuşdu. Uzun Həsən isə, əksinə, daxili sabitliyə nail olub ətraf ölkələrə (Gürcüstana, Şama və s.) yürüşlər edirdi, yəni bu dövrdən etibarən Ağqoyunlu dövlətinin ərazicə genişləməsi prosesi başlandı. Həmin proses Uzun Həsənin Qaraqoyunlu Cahanşah (1468-ci il) və Teymuri Əbu Səid (1469-cu il) üzərində parlaq qələbələri ilə əsasən başa çatmış, nəticədə Ağqoyunlu dövləti Şərqi Anadolu hüdudlarından çıxaraq, Azərbaycanı, Əcəm və Ərəb İraqını, Kermanı, Farsı, Luristanı və Kürdistanı da ehtiva edən bir imperiyaya çevrilmişdi. “Kitabi-Diyarbəkriyyə”nin ikinci hissəsi Ağqoyunlu tarixinin məhz bu mərhələsini əks etdirir.

Qeyd edək ki, əsərin birinci hissəsindəki fəsillərin əksəriyyəti həcmcə kiçik olub çox vaxt fraqmentar səciyyə daşıyır. Bu da onunla əlaqədardır ki, həmin fəsillərdə zəman etibarilə nisbətən uzaq hadisələrdən bəhs olunur və artıq deyildiyi kimi, bu hadisələrin təsvirində müəllif yazılı

qaynaqlardan çox, Uzun Həsənin və onun yaxın ətrafının canlı söhbətlərindən faydalanmışdır. Məhz bunun nəticəsidir ki, əsərin birinci hissəsində xronoloji ardıcılığın pozulması, mühüm məsələlərin üstündən keçilib ikinci dərəcəli, bəzən də əhəmiyyətsiz təfərrüata (məsələn, bu və ya digər döyüşdə ayrı-ayrı əmirlərin hərəkətləri, kimləri öldürməsi və ya əsir tutması, yaxud Uzun Həsənin hansı ata minməsi) geniş yer verilməsi kimi hallara rast gəlik. Yalnız hissənin sonlarına doğru təhkiyənin xarakteri dəyişir və o, dolğunluq və məntiqi bitkinlik kəsb edir. Bu xüsusiyyət əsərin ikinci hissəsində daha da güclənir. Həmin hissə xronoloji və məntiqi ardıcılığa riayət olunması, təhkiyənin canlılığı, faktoqrafik zənginliyi, informativ tutumu ilə diqqəti çəkir. Şübhəsiz bu əsərin ikinci hissəsində müəllifin yaxşı bildiyi, çox vaxt şahidi və iştirakçısı olduğu hadisələri qələmə alması ilə və eləcə də həmin hadisələrin Uzun Həsənin şəxsiyyətinin qabardılması baxımından daha mühümlüyü ilə əlaqədardır.

“Kitabi-Diyarbəkriyyə”nin bilavasitə giriş hissəsindən sonra gələn fəslə əsərin strukturunda özünə məxsus yer tutur. “Həzrət Sahibqranın əcdadı və əsl-nəsəbi haqqında” adlanan və kitaba bir növ müqəddimə təsiri bağışlayan həmin fəsilə Ağqoyunluların rəsmi genealogiyası verilir. Əbubəkr Tehrani “mötbəbər müəlliflərin və etibarlı ravilərin yoxlanılmış və dəqiq məlumatlarına” istinad edərək, göstərir ki, Uzun Həsəndən “bəşərin atası” Adəm peyğəmbərə qədər yetmiş nəsil gedib çıxır, yəni Uzun Həsən sülalənin yetmiş birinci nümayəndəsi kimi təqdim olunur. Həmin yarıtarixi-yarımfik genealogiyanın sxemi belədir (qeyd edək ki, bu genealogiya əsərdə əksinə, yəni axırdan əvvələ doğru verilmişdir):

1. Adəm peyğəmbər; 2. Şis peyğəmbər; 3. Ənuş; 4. Qinan; 5. Məhləil; 6. Bərd; 7. Exnux; 8. Mətuşələx; 9. Ləmek; 10. Nuh peyğəmbər; 11. Yafəs; 12. Abulca xan; 13. Dib Bakuy; 14. Qara xan; 15. Oğuz; 16. Gün xan; 17. Bayandur xan; 18. Bekəndər xan; 19. İlək xan; 20. İlkan xan; 21. Baysunqur; 22. Bəkduz xan; 23. Cavuldur xan; 24. Eymur xan; 25. Tuğan xan;

26. Bupra xan; 27. İluk xan; 28. Yılduz xan; 29. Yeknədur xan; 30. Bisut xan; 31. İldurkin; 32. Uyğur xan; 33. Bayat xan; 34. Uryavut; 35. Bakduz xan; 36. Salur xan; 37. Baysunqur; 38. Şəktur; 39. Biləkan; 40. İləkan; 41. İlkan xan; 42. Ağ Toğan; 43. Mövdud; 44. Toğan; 45. İdris bəy; 46. Birdi bəy; 47. Sonqur bəy; 48. Ağrıqca bəy; 49. Ağ Baliğ bəy; 50. Yul Qutluq; 51. Tuğaçar bəy; 52. Tuğançuk; 53. Altan xan; 54. Qıpçaq xan; 55. Şəktur xan; 56. Cadəltu xan; 57. Qeydu xan; 58. Urxan; 59. Qaraca bəy; 60. Qara Çalı bəy; 61. Habil bəy; 62. Babil bəy; 63. Sonqur bəy; 64. İdris bəy; 65. Əzdi bəy; 66. Pəhləvan bəy; 67. Tur Əli bəy; 68. Qutlu bəy; 69. Osman bəy; 70. Əli bəy (Uzun Həsənin atası – R.Ş.) [49, I, 11-30].

Əlbəttə, hazırda Əbubəkr Tehraninin bu genealogiyanın tərtibində hansı mənbələrdən istifadə etdiyini müəyyənləşdirmək çətinidir. F.Sümer bu məsələdən danışarkən, yazır: “Bütün bu adlar Türk xanədanlarının adətən milli bir əsər kimi baxdıqları məşhur “Came ət-təvarix”dən gəlməkdədir” [49, I, XVII]. Şübhəsiz, Əbubəkr Tehrani “Xacə Rəşid” deyə xatırladığı [49, II, 404] görkəmli tarixçi və dövlət xadimi Rəşidəddin Fəzlullahın (1247-1318) əsəri ilə tanış olmuş və həmin şəcərənin tərtibində ondan bol-bol faydalanmışdır. Lakin arada olan bir çox fərqlər Rəşidəddinin əsərinin Əbubəkr Tehraninin istifadə etdiyi yeganə mənbə olmadığını göstərməkdir (bu da, şübhəsiz, Rəşidəddinlə Tehraninin müxtəlif şəraitlərdə müxtəlif məqsədlər güdməsi ilə izah olunmalıdır). Belə ki, Əbubəkr Tehraninin verdiyi genealogiya yalnız başlanğıc hissədə (Nuhdan Gün xana qədər) Rəşidəddinin variantı ilə üst-üstə düşür [42, 10]. Ancaq uyğun olan bu hissədə də ayrı-ayrı adlarda fərq müşahidə edilir. Məsələn, Olcay xan (Rəşidəddində) – Abulca xan (Ə.Tehranidə), yaxud Dib Yavqu xan (Rəşidəddində) – Dib Bakuy xan (Ə.Tehranidə). Qeyd edək ki, bu adlar Əbül-Qazi xanın “Şəcərəyi-tərakimə”sində “Kitabi-Diyarbəkriyyə”yə yaxın bir variantda, müvafiq olaraq, Abulca xan və Bakuy Dib xan şəklində verilmişdir [31, 55].

Başqa bir fərq: Rəşidəddində (eləcə də bu cür genealogiya verən digər mənbələrdə) Bayandur xan Oğuzun oğlu Göy xanın oğlu kimi təqdim edilir [42, 66]. Lakin “Kitabi-Diyarbəkriyyə”də Ağqoyunluların genealogiyasında ən mühüm şəxs kimi (tayfanın “bayanduri” adlanması da bunu göstərir) nəzərdən keçirilən Bayandur xan Oğuzun oğlu Gün xanın oğludur. Əlbəttə, çox güman ki, şüurlu şəkildə edilən bu dəyişiklik heç də mənasız deyildi və müəyyən məqsədə yönəlmişdi. Hər halda sonralar məhz bu variant başqa müəlliflər tərəfindən də verilirdi. Məsələn XVI əsrin sonu – XVII əsrin əvvəllərində yazılmış anonim “Qızılbaşlar tarixi”ndə Ağqoyunlular barədə deyilir: “Bayandur xan ki, bu tayfa özünü onun nəslə hesab edir, Gün xan ibn Oğuz xanın oğludur və Oğuz xan Həsən padşahın əlli birinci babasıdır” [1, 7]. Əlavə edək ki, “Kitabi-Diyarbəkriyyə”yə əsasən, Oğuz xan Uzun Həsənin əlli beşinci babası sayılmışdır.

Onu da demək lazımdır ki, həmin dövrdə digər Türk sülalələri (Teymurilər, Qaraqoyunlular, Osmanlılar və s.) də bu cür yarımfik şəcərələrdən istifadə edirdilər. Bu genealogiyalar görünür, hakimiyyəti bir növ “legitimləşdirməyə” xidmət edirdi. Həmin genealogiyaların müqayisəsi (ətraflı məlumat üçün bax: [68, 186-196]) göstərir ki, “Kitabi-Diyarbəkriyyə”də bunların ən mükəmməl, ən geniş bir nümunəsi verilmişdir. Məsələn, həmin genealogiyalar, bir qayda olaraq, Nuh peyğəmbər və oğlu Yafəsə başlayır. “Kitabi-Diyarbəkriyyə”də isə, görüldüyü kimi, genealogiyanın Adəmdən Nuha qədər olan hissəsi də bərpa olunmuşdur. Araşdırma göstərir ki, burada verilən adlar Bibliyada xatırlanan personajların müsəlman aləmindəki variantlarından başqa bir şey deyildir.

Qeyd edək ki, eyni tipli genealogiyaya malik olan Qaraqoyunlular Oğuzun başqa bir oğlunun (Dəniz xanın) nəslə sayılırsalar da, Ağqoyunlulara digər tayfalardan daha yaxın hesab olunurdu. Hər iki tayfanın ümumi “türkman” adı altında birləşdirilməsi də buna dəlalət edirdi. Bu baxımdan “Kitabi-Diyarbəkriyyə”dəki bir fakt da maraqlıdır: 1406-cı ildə

Mardin yaxınlığında Qara Yusiflə Qara Osman arasında ağır döyüş olur. İyirmi gün davam edən döyüşdə çoxlu itkilərə baxmayaraq, tərəflərdən heç biri üstün gələ bilmir. Axırda sülh bağlamaq qərara alınır. Qara Yusif Əmir Osmana göndərdiyi müraciətdə deyir: “Biz hər ikimiz türkmanıq. Bundan sonra bir-birimizə qarşı vuruşmamalıyıq, bundan artıq bir-birimizi əzməməliyik. Bizlərdən hər birimiz düşmənlərimiz olan Rum və Cığataylarla vuruşmalıyıq. Sənin Şam və Ruma hücum etməyin, mənəm də Cığatayların üstünə getməyim daha məqsədəuyğundur” [49, I, 58-59]. Göründüyü kimi, hələ o dövrdə Qaraqoyunlu və Ağqoyunlular özlərinin bir xalq (orijinalda məhz belədir “ma hər do merdom-e torkmanim”, yəni “biz hər ikimiz türkman xalqıyıq” – R.Ş.) olduqlarını dərk edir və eyni zamanda özlərini onlardan şərqdə (Cığataylar) və qərbdə (Osmanlılar) yaşayan Türk xalqlarından fərqləndirirlər (ətraflı izahat üçün bax: [43, 4-7]). Əlavə edək ki, Əbubəkr Tehrani də əsər boyu onlardan danışarkən “türkman” sözündən istifadə edir, nadir hallarda işlətdiyi “türk” sözünü isə əsasən Mavəraənnəhr əhalisinə aid edir.

Göstərilən fəsildə diqqəti cəlb edən məsələlərdən biri də odur ki, müəllif Ağqoyunluların əcdadlarından danışarkən, onların hər birinin hansı ərəb xəlifəsinin, İran şahının və hansı peyğəmbərin dövründə yaşadığını da qeyd edir. Bu, Ağqoyunlu və ümumiyyətlə, türk tarixini digər xalqların tarixi ilə uyğunlaşdırmaq, başqa sözlə, həmin tarixi bir növ ümumdünya tarixi kontekstində işıqlandırmaq cəhdi kimi qiymətləndirilə bilər. Bu işdə müəllif hətta eyniləşdirmələrə də yol verməkdən çəkinmir. Məsələn, o, genealoji cədvəldə doqquzuncu yerdə duran Ləmeki əfsanəvi İran şahı Cəmşidlə eyniləşdirərək yazır: “Onun başqa adı Cəmşiddir”. Bunun ardınca o, Ləmek haqqında Firdovsinin “Şahname”sində Cəmşidə aid olan məlumatları demək olar ki, eyni ilə təkrar edir [49, I, 29-30].

Bütövlükdə müəllif genealogiyaya daxil etdiyi şəxslər barədə qısa (bəzən hətta bir-iki cümləlik) məlumat verməklə kifayətlənir. Uzun Həsənin uzaq əcdadlarından yalnız Oğuz xan

və Bayandur xan haqqında nisbətən geniş məlumat verilir ki, bu da, deyildiyi kimi, həmin şəxslərin nəsil şəcərəsində xüsusi yeri və əhəmiyyəti ilə əlaqədardır. Təsadüfi deyil ki, Uzun Həsənin Əbu Səid üzərində yaxınlaşmaqda olan qələbəsini təsvir edərkən, müəllif yazır: "... Güneş hər səhər qılıncını çəkib zalımlar ordusunun qanını tökmək üçün üfüqdən boylanırdı və Sahibqranın bayrağı tək insanların başı üstə dalğalanırdı. Ay dövrünün dəyişməsinə göstərən yapıncısını başına çəkib Xətay yolundan cığatay Sultanının matəminə işarə edirdi və Bayandurun, Oğuzun və Baysunqurun ruhuna müjdə verirdi" [49, II, 477].

Qeyd etmək lazımdır ki, müəllif hətta Uzun Həsənin Qutlu bəy və Tur Əli bəy kimi yaxın sələfləri barədə də ətraflı danışmır. Halbuki Ağqoyunluların avtonom bir qüvvə kimi regionun siyasi səhnəsində görünməsi məhz onların dövrünə təsadüf edir. müəllifin bu şəxsiyyətlər barədə verdiyi ötəri məlumatlarda, F.Sümerin qənaətinə görə, "elmi dəyəri ola biləcək bir şey söylənilmir" [49 I, VXIII]. Bir sözlə, əsərdə Ağqoyunluların əsl tarixi Ağqoyunlu dövlətinin qurucusu, müəllifin "şanlı əmir" ("əmiri-namdar") adlandırdığı Qara Yülük Osmanın fəaliyyətindən bəhs edən fəsillə başlayır.

Siyasi Tarix

“Kitabi-Diyarbəkriyyə” Ağqoyunlu dövlətinin ilk növbədə slyasi tarixini əks etdirir. Əsərlə tanışlıq göstərir ki, burada dövrün sosial-iqtisadi, mədəni və ideoloji problemlərinə çox cüzi yer verilmişdir. Müəllifi hər şeydən öncə Ağqoyunlu tarixində baş vermiş mühüm siyasi və hərbi hadisələr, yürüşlər, daxili çəkişmələr və qonşu dövlətlərlə münasibətlər maraqlandırmış və o, başlıca olaraq, bu məsələləri qələmə almışdır.

Əbubəkr Tehrani Ağqoyunlu dövlətinin gerçək slyasi tarixi barədə müfəssəl söhbətinə Uzun Həsənin babası Qara Osmanın fəalliyəti və siyasi yüksəlişinin təsviri ilə körpü salır. Bu da təsadüfi deyil, çünki artıq qeyd olunduğu kimi, Ağqoyunlu dövlətinin təşəkkülü “ilk gəncliyindən dünyadan köçərinə qədər düşmənlərinə qarşı üç yüzə yaxın döyüşdə iştirak edən və Allahın köməklili ilə onların əksərində zəfər çalan” [49, I, 31] bu cəsur şəxsiyyətin adı ilə bağlıdır. Demək lazımdır ki, həmin təşəkkül prosesi son dərəcə mürəkkəb bir tarixi şəraitdə, necə deyirlər, böyük dövlətlərlə heç də sadə olmayan siyasi münasibətlər kontekstində baş verirdi və həmin münasibətlər bir çox cəhətdən “kiçik” qoşunlarla işğilərin xarakterini də müəyyənləşdirirdi. Əbubəkr Tehrani bu mürəkkəb şəraitin ümumi cizgilərini yaratmağa müvəffəq olmuşdur. Belə ki, həmin dövrdə (XIV əsrin sonu – XV əsrin əvvəllərində) bir tərəfdən Əmir Teymur, digər tərəfdən Osmanlı dövləti, qismən də Misir məmlükləri Şərqi Anadolunu öz təsir dairəsinə daxil etmək uğrunda mübarizə aparırdılar (həmin mübarizə Uzun Həsənin siyasi yüksəlişinə – XV əsrin ortalarına qədər davam etmişdi). Bu mübarizə dövrü olaraq, birbaşa müdaxilə və yürüşlər şəklində

təzahür etsə də, əsasən kiçik dövlətlərin, ilk növbədə, Qaraqoyunlular və Ağqoyunluların vasitəsi ilə aparılırdı: Teymur – Ağqoyunluları, Osmanlılar – Qaraqoyunluları müdafiə edir, onlara hərbi və diplomatik yardım göstərirdilər. Məmlüklər isə dəyişkən mövqe nümayiş etdirir, şəraitə uyğun olaraq, gah bu, gah da digər tərəfi dəstəkləyirdilər. Belə olan şəraitdə Qara Yusifin yuxarıda xatırlanmış: "Biz hər ikimiz türkmənlik, bir-birimizə qarşı vuruşmamalıyıq" – çağırışı, təbii ki, cavabsız qalırdı – siyasi maraqların toqquşduğu yerdə etnik ümumilik və qohumluq əlaqələri arxa plana keçirdi.

Bütün bunlar nəzərə alındıqda, Əbubəkr Tehraninin Qara Osman haqqında yazdığı ilk fəslə nə üçün məhz onun Qara Yusiflə münasibətləri və mübarizəsinə həsr etməsinin səbəbi aydınlaşır. Yeri gəlmişkən, o, belə bir məsələni də vurğulayır ki, əvvəllər, yeni yenicə hakimiyyət başına keçdiyi çağlarda Qara Yusifin Qara Osmanla münasibətləri yaxşı imiş, hətta düşmənlərinə qarşı mübarizədə ondan kömək almış. Lakin sonradan iki görkəmli əmirin münasibətləri pozulur. Belə anlaşılır ki, münasibətlərin pozulmasında Əzincan hakimi Təhərtənin (Mütəhərtənin – 1379-1403) xidməti olmuşdur. Hər halda 1389- cu ildə (Qutlu bəyin vəfatından sonra) Qara Yusif məhz onunla birlikdə Ağqoyunluların üzərinə hücum çəkmişdi. Qeyd edək ki, bu zaman Ağqoyunlulara Qara Osmanın böyük qardaşı Əhməd bəy başçılıq edirdi, lakin Enderes yaxınlığında Qara Yusif və Təhərtənlə döyüşdə qoşuna sərkərdəlik Qara Osmana tapşırılmışdı. Həmin döyüşdə Qara Osman parlaq qələbə qazanmış, Təhərtən qaçıb aradan çıxmış, Qara Yusif isə əsir düşmüşdü, lakin bibisi Tatar xatunun xahişi ilə Osman tezliklə onu azad etmişdi. Az sonra Təhərtən qüvvə toplayıb yenidən Ağqoyunluların üstünə gəlmişdi. Təhərtənlə qohumluğu olan Əhməd bəy onunla sülh bağlamağa çalışmış, lakin Osman bunu qəbul etməyib Təhərtəni ağır məğlubiyyətə uğratmışdı. Bu iki qələbədən sonra qardaşları Əhməd bəy və Pir Əli bəy onun üstünlüyünə dözməmiş və paxılıqdan onu həbs etmişdilər. Bunu eşidən Qara Yusif dərhal Ağqoyunlular üzərinə hücum

keçmişdi. Məğlub olan qardaşlar Osman bəyi azad etməkdən başqa çarə görməmişdilər. Həbsdən çıxan Osman bəy Qaraqoyunluların hücumunu dəf etmiş, lakin yenə də qardaşlarının həsədi ilə üzleşmişdi. Nəhayət o, "qardaşlarının alçaqlıqlarına dözməyib" Sivasa – Əbubəkr Tehraninin "əzəmətli padşah" adlandırdığı Qazi Bürhanəddinin (1344-1398) yanına getmişdi. Qazi onu hörmətlə qarşılamiş və hər cür qayğı ilə əhatə etmişdi. Bir müddət sonra (1396-cı ildə) Qazinin bacısı oğlu Qeysəriyyə hakimi Şeyx Müəyyəd ona qarşı qiyam qaldırır. Qazi Qeysəriyyəni mühasirəyə alır, lakin tuta bilmir.

Nəhayət, Osman bəyin vasitəçiliyi ilə Şeyx Müəyyəd təslim olur və Qazinin yanına gəlir. Qazi ona toxunmayacağı barədə əvvəl verdiyi vədinə xilaf çıxır və Şeyx Müəyyədi öldürür. Bu hadisə Osman bəyin Qazidən inciməsinə səbəb olur və o, altı yüz nəfərlə Divriqi qalasına gedir. Qazi iyirmi minlik qoşunla onun üstünə yollanır. Lakin Osman bəy onu məğlub edir və qətlə yetirir. Az sonra o, Sivasa mühasirəyə alır. Lakin tezliklə İldırım Bayezidin (1389-1402) oğlu Əmir Süleyman böyük bir qoşunla onun üzərinə gəlir. Düşmənin güclü olduğunu görərək Osman bəy mühasirəni yarırıb qaçır və Ərzincana gedir. Əmir Təhərtən əvvəlki incikliyi unudub onu yaxın qarşılayır... [49, I, 41-46].

Biz Qara Osmanın həyatının bu mərhələsi üzərində əbəs yerə belə müfəssəl dayanmadıq. Məsələ burasındadır ki, digər mənbələrin, ilk növbədə "Bəzm və rəzm" in həmin hadisələr haqqında məlumatları "Kitabi-Diyarbəkriyyə"dən ciddi şəkildə fərqlənir.

"Bəzm və rəzm" müəllifinin yazdıqlarından belə anlaşılır ki, Osman bəy hələ atası Qutlu bəyin sağlığında, daha dəqiq desək, 1388-ci ildə, özü də girov kimi Qazi Bürhanəddinin sarayına aparılmışdı. Hadisə belə baş vermişdi: Əhməd bəyin başçılıq etdiyi Ağqoyunlular Sivas üzərinə hücumu keçmiş, Qazi Bürhanəddin, Əmir Yusif Çələbi adlı sərkərdəsini onların üzərinə göndərmiş, Ağqoyunlular onu məğlub edib

öldürmüşdülər. Beləliklə, Ağqoyunlularla Qazi Bürhanəddin arasında ədavət yaranmışdı.

Az sonra Qazi Bürhanəddin Malatyanı ələ keçirmək üçün yürüşə çıxmışdı. Əziz Astrabadi yazır: "Qazi Şam sərhəddində olan Qalmaha yetişəndə, Qutlu bəyln Yusif Çələblni öldürmüş oğlanlarından birini burada gördü. Həmin emirln qaçmağa macalı olmadığı üçün Sultan həzrətlərinin (Qazi Bürhanəddinin – R.Ş.) qarşısında dayanmağa məcbur oldu. Sultan lütf göstərib alicənablıqla onu əvf etdi. Ölümünü gözü altına almış bu adam sevinib dua edə-edə qardaşlarının yanına tələsdi və padşahın alicənablığını onlara xəbər verdi. Geri qayıtmaq icazəsini aldıqdan sonra onlar öz yerlərinə döndülər. Onların kiçik qardaşları Osman isə Sultanın xidmətində qaldı" [51, 347].

Qara Osmanın bir növ girov olaraq, Qazi Bürhanəddinin yanında qalmasının rəmzi mənası vardı: bu, Ağqoyunluların Qazidən asılılığını, onun himayəsini qəbul etdiklərini bildirirdi. Qazi Bürhanəddinin Ağqoyunlularla münasibətlərini nisbətən geniş şəkildə araşdırmış prof. Yaşar Yücel elə həmin "Bəzm və rəzm" in məlumatlarına əsaslanaraq yazır ki, Qara Osman, görünür, 1393-cü ildə Qazinin Toqata yürüşü zamanı böyük qardaşı Əhməd bəylə bərabər vətənə qayıtmışdı [6, 138]. Buradan belə çıxır ki, Qara Yülük Osman ikinci dəfə Qazi Bürhanəddinin hüzuruna qayıtmışdı. Bu qayıdışın səbəbi, çox güman ki, məhz "Kitabi-Diyarbəkriyyə"də göstərilən amillərlə bağlı idi. Hər halda qardaşı Əhməd bəyden fərqli olaraq, Qara Osman Qeysəriyyə valisi Şeyx Müəyyədin qiyamı zamanı Qazinin yanında idi. Lakin "Kitabi-Diyarbəkriyyə" müəllifinin dediklərinə rəğmən, Qara Osmanın Qazi ilə münasibətlərinin pozulması və onu qətlə yetirməsi bu hadisə zamanı baş verməmişdi. Belə ki, həmin qiyam 1396-cı ildə olmuşdu, Qazi Bürhanəddin isə bütün digər mənbələrin yazdığına görə, 1398-ci ildə öldürülmüşdü. Əbubəkr Tehrariinin nə üçün belə bir versiya irəli sürdüyünü indilikdə izah etmək çətinidir. Amma orası da var ki, Qazi Bürhanəddinin məhz Qara Osman

tərəfindən öldürülməsi başqa mənbələr tərəfindən də yekdilliklə təsdiq olunur. Doğrudur, bu zaman hadisəyə müxtəlif səbəblər göstərilir.

O dövrün müəlliflərindən biri – İohann Şiltberger məsələni belə şərh edir: 1398-ci ilin yazında Osman bəy Qazi Bürhanəddindən sürüləri üçün yaylaq istəmişdi. Qazi də onun istəyini yerinə yetirmişdi. Lakin payızda Osman bəy heç bir xəbərdarlıq etmədən köçüb getmiş və elə bu da Qazinin qəzəblənməsinə gətirib çıxarmışdı. Qazi böyük bir dəstə ilə Osman bəyə hücum edir, lakin əsir düşür. Osman bəy əslir Qazini də götürüb Sivasə yaxınlaşır və şəhəri təslim etməyi tələb edir. Lakin şəhər əhalisi nə Qazinin yalvarışlarına, nə də Osman bəyin təhdidlərinə məhəl qoymayıb Qazinin oğlunu hökmdar seçir və şəhəri təslim etməyəcəklərini bildirir. Qazi onu sağ buraxarsa, Qeysəriyyəni Osman bəyə verəcəyini vəd edir. Lakin Osman bəy razılaşmayıb onu öldürtdürür, dörd yerə bölüb şəhərin qarşısında asdırır. Sonrakı hadisələr təxminən "Kıtabı-Diyarbəkrıyyə"də olduğu kimi cərəyan edir [26, 19-20].

İbn Ərəbşahın (1389-1450) "Əcaib əl-məqdur" əsərində hadisənin xeyli fərqli bir variantı ilə rastlaşırıq: "Üzərində olan illik vergini ödəmədiyi üçün Qazi Bürhanəddindən qorxan Qara Yülük əlçatmaz yerlərə çəklmişdi. Nəhayət, o, Sivas yaxınlığındakı bir yaylağa gəlir. Bundan xəbər tutan Qazi Bürhanəddin sayca az qüvvə ilə Qara Yülükə hücum edir. Ağqoyunlu bəyi geri çəklisə də, gecənin qaranlığından istifadə edərək dala qayıdır və qəfil hücumla Qazi Bürhanəddini əsir tutur. Əvvəlcə o, Qazini keçmiş haqqına görə buraxmaq istəyir. Lakin Qazi tərəfindən qalası əlindən alınmış Toqat hakimi Şeyx Nəcib işə qarışır. Qaziyə dərin bir kin bəsləyən Şeyx Nəcibin təhriki ilə Qazi öldürülür" [6, 140].

Osmanlı müəlliflərindən Kamal Paşazadə "Təvarixi-Ali-Osman"da bu hadisədən bəhs edərkən, yazır ki, Qara Yülük Osman bəy öz elindən ayrılaraq, adamları ilə Ruma gəlmiş, Qazi Bürhanəddinə qoşularaq, onun xidmətinə keçmişdi. Səyis

hörmət və İltifat görən Qara Yülük bir müddət belə yaşadıqdan sonra vətəninə dönmək istəmiş və qəflətən yola düşmüşdü. Bundan xəbər tutan Qazi ondan icazəsiz yola düşmüş Qara Yülükə qarşı qəzəblənmiş və yanındaki az qüvvə ilə onun arxasınca getmişdi. Baş verən döyüş nəticəsində qəhrəmanlıqla vuruşan Qazi Qara Yülük Osman bəyə məğlub olmuş və öldürülmüşdü [6, 142].

Göründüyü kimi, Qazi Bürhanəddinlə Qara Yülük Osman arasında yaranmış konfliktin formal səbəbi olaraq müxtəlif müəlliflər müxtəlif məsələləri ön plana çəkirlər. Lakin "Kitabi-Diyarbəkriyyə" də daxil olmaqla, bütün mənbələrdə vurğulanan bir məqam diqqəti cəlb edir. Bu da Qara Osmanın "Qazinin hüzurundan uzaqlaşması", "icazəsiz yola düşməsi", "xəbərdarlıq etmədən çıxıb getməsi", "qəflətən yola düşməsi" və bunun nəticəsində Qazinin qəzəblənib ona hücum çəkməsidir. Müasir oxucuya bir qədər qəribə və anlaşılmaz təsir bağışlayan bu ifadələrin arxasında baş vermiş münaqişənin əsl səbəbi dayanır: Qara Osmanın bu hərəkəti müstəqillik nişanəsi. Qazi Bürhanəddinə münasibətdə saymazlıq əlaməti idi. Qara Osmanın şəxsi keyfiyyətlərinə yaxşı bələd olan Qazi Bürhanəddin də onun simasında regionda özünün ciddi bir rəqibinin meydana çıxdığını anlamış və onun qarşısını almağa cəhd göstərmişdi. Lakin bu cəhd uğursuzluqla nəticələnmişdi.

Qazi Bürhanəddinin, bir il sonra isə məmlük sultanı əz-Zəhir Seyfəddin Bərkükün (1382-1399) ölümü ilə qərbdə osmanlılar, şərqdə isə Əmir Teymur bölgədə nüfuz uğrunda mübarizənin başlıca subyektlərinə çevrildilər. Və bu şəraitdə Qara Osman böyük uzaqqörənlik, hərbi və diplomatik çeviklik nümayiş etdirərək, öz strateji məqsədlərinə cavab verən düzgün mövqe seçdi. Daha konkret desək, Əmir Teymurla əməkdaşlıq yolunu tutdu. 1400-cü ilin qışında o, Ərzincan hakimi Mütəhhərtən ilə birlikdə Qarabağda qışlayan və Rum yürüşünə hazırlaşan Teymurləngin hüzuruna yollandı. Az sonra başlayan hərbi yürüşdə Qara Osman qoşunun ön dəstələrinə başçılıq edirdi. Qısa bir zamanda Sivas, Malatya, Hələb ələ keçirildi. Bu

döyüşlərdə Qara Osmanın böyük oğlu İbrahim xüsusi şücaət göstərdi və bunun müqabilində Teymurləng Amidl və Hələbi ona bağışladı [49, I, 47-48]. Beləliklə ilk dəfə olaraq, Amid (Diyarbəkr) Ağqoyunluların ixtiyarına keçir və təqribən 70 il müddətində onların paytaxtına çevrilir.

1402-ci ilin iyulunda Ankara yaxınlığında Teymurlənglə Osmanlı sultanı İldırım Bayezid (1389-1402) arasında sonuncunun ağır məğlubiyyəti və əsir düşüb öldürülməsi ilə nəticələnən helledici döyüş oldu. Qara Osmanın başçılıq etdiyi Ağqoyunlu ordusu da bu döyüşdə iştirak edirdi. Əbubəkr Tehraninin yazdığına görə, hənim ərəfədə İldırım Bayezidin elçisi sülh təklifi ilə Teymurun Qarabağdakı düşərgəsinə gəlmişdi. Teymurləng İldırım Bayezidə sığınmış Qaraqoyunlu hökmdarı Qara Yusifin ona təhvil verilməsini, yaxud Osmanlı torpaqlarından qovulmasını və ya öldürülməsini tələb etmişdi. İldırım Bayezid isə bu tələbi yerinə yetirməkdən imtina etmişdi [49, I, 50].

Regionun tarixində mühüm dönüş nöqtələrindən biri olan Ankara döyüşündən sonra Qara Osmanın mövqeyi qat-qat gücləndi. Elə həmin Teymurləngin dəstəyi ilə o, qardaşları Əhməd bəy və Pir Əli bəyə üstün gələrək, Ağqoyunlu hakimiyyətini bütünlükdə öz əlinə aldı. 1403-cü ildən etibarən Ağqoyunlu tarixində ən uzun müddətli hakimiyyət – Qara Yülük Osmanın 32 illik hakimiyyət dövrü başlandı. Bu təkəcə zaman baxımından deyil, hərbi-siyasi nöqtəyi-nəzərdən də Ağqoyunlu tarixində ən mühüm mərhələlərdən biri idi. Artıq deyildiyi kimi, Ağqoyunluların adi tayfa konfederasiyasından Şərqi-islam tipli dövlətə çevrilməsi prosesi məhz Qara Osmanın hakimiyyəti dövründə baş vermişdi. Diyarbəkr ətrafında yerləşən dövlətin hüduqlarını ilbeil genişləndirən Qara Osman tədricən Şərqi Anadoludakı ticarət yollarını, mühüm şəhərləri öz nəzarəti altına alırdı. Bu işdə onun başlıca rəqibi, şübhəsiz, Qaraqoyunlu hökmdarı Qara Yusif idi (qeyd edək ki, bu dövrdə Misir məmlüklərinin bölgəyə müdaxiləsi nisbətən zəifləmiş və öz

ardıcılığını itirmişdi). Onunla mübarizədə Qara Osman ənənəvi hamileri olan teymurilerin dəstəyinə arxalanırdı.

Teymurləngin ölümündən (1405-ci il) sonra Azərbaycana qayıdan Qara Yusif qazandığı bir sıra hərbi uğurlar sayəsində mövqelərini xeyli gücləndirmişdi: 1406 və 1408-ci illərdə o, Teymurun oğlu Miranşahı və onun oğlu Əbubəkri ağır məğlubiyyətə uğratmış, 1410-cu ildə Təbriz yaxınlığında Sultan Əhməd Cəlairi əsir tutub öldürərək, Cəlairi sülaləsinə son qoymuş, 1411-ci ildə isə Bağdadı ələ keçirərək oğlu Şahməhəmmədə vermişdi. İndi onun yolu üstündə başlıca rəqibi Ağqoyunlu Qara Yülük Osman dayanmışdı.

İki "türkman" sərkərdəsinin mübarizəsi gah bu, gah da digər tərəfin üstünlüyü ilə, müəyyən fasilələr və hətə sülh razılaşmaları ilə uzun illər booyu davam etmişdi. Bu mübarizədə Qara Yusif xüsusi aqressivliyi ilə seçilirdi.

Ağqoyunlular üzərinə son yürüşdə Qara Yusif Mardin yaxınlığında Osmanı məğlub edib qaçmağa vadar etmiş, Bayburt, Tərcan və İspiri də tutaraq əvvəllər Ərzincan hakimi qoyduğu Pir Ömərə vermişdi. Bunun ardınca Pir Ömər Kəmaxı mühasirəyə alıb ələ keçirmiş, şəhər hakimi olan Qara Osmanın oğlu Yaqub bəyi əsir tutmuşdu. 1420-ci ilin iyulunda Qara Osman Pir Ömərün üstünə hücum çəkir və onu məğlubiyyətə uğradıb öldürür [49, I, 69-77]. Bunu eşidən Qara Yusif oğlu Əbu Səidi Ərzincana göndərir və özü də Diyarbəkərə – Qara Osmanın üzərinə yürüş etmək üçün hazırlaşmağa başlayır. Lakin Teymurun oğlu Şahruxun (1405-1447) Azərbaycana hücumu onun planlarını pozur. İndi o, Şahruxla döyüşə hazırlaşır. Lakin oğlanlarından heç bir kömək almayıb təkbaşına Şahruxun üstünə yollanan Qara Yusif 1420- ci il noyabrın 13-də Ucan yaxınlığında naməlum xəstəlikdən vəfat edir. bundan bir həftə sonra Şahruxun oğlu Baysunqur Təbrizə daxil olur.

Qara Yusifin ölümündən sonra Qaraqoyunlular arasında liderliyi onun oğlu İsgəndər Mirza (Qara İsgəndər) ələ keçirir. Elə o da Ağqoyunlularla mübarizənin əsas subyektinə çevrilir.

Onunla Qara Yülük Osman arasında ilk toqquşma Qara Yusifin ölümündən az sorıra – 1421-ci ilin aprelinde Nəsibin yaxınlığında baş verir. Bu döyüşdə Qara Osmanın oğlu, Uzun Həsənin atası Əli bəy də iştirak edirdi... “Kitabi-Diyarbəkriyyə”də ətraflı təsviri verilən [49, I, 77-82] bu 21 günlük döyüşdə Aqqoyunlular məğlubiyyətə uğrayır, Qara Osman yaralanıb Diyarbəkərə çəkilməli olur. Bunu gören Şahrux özünü Qaraqoyunlular üzərilə hücumə keçir. Əli bəy, sonra isə Qara Osman gəlib ona qoşulurdular. İsgəndər Mirza məğlub olub qaçır. Şahrux Əli bəyi Təbrizə hakim təyin edərək, Xorasana qayıdır.

Lakin Əli bəy Təbrizdə cəmi bir neçə gün qala bilir. Əbubəkr Tehraninin yazdığına görə, Təbriz əhalisi Qaraqoyunlulara rəğbət bəsləyirdi [49, I, 89]. Odur ki, şəhərə hücum edən Qara Yusifin oğlu İsfahan bəy asanlıqla Təbrizi ələ keçirdi. Əli bəy isə şəhəri qoyub Diyarbəkərə – atasının yanına yollandı.

Vəziyyəti belə gören Teymurilər öz taktikalarını dəyişməli oldular. Yeni Azərbaycanı nəzarətdə saxlamaq üçün onlar hakimiyyət uğrunda mübarizə aparan Qaraqoyunlu şahzadələrini bir-birinə qarşı qoymaq siyasəti yeritməyə başladılar. Elə buna görədir ki, Şahrux Azərbaycana növbəti gəlişi zamanı (1429-30-cu illər) Qara Yusifin oğlu Əbu Səidi Təbriz hakimi təyin etmiş və bu yolla Qara Yusifin kifayət qədər güclü və müstəqil olan digər oğlunu – İsgəndər Mirzayı zərərsizləşdirməyə çalışmışdı. Qara Yusifin başqa bir oğlu – Cahanşah isə, necə deyərlər, ehtiyat variantı kimi saxlanırdı.

Analoji siyasəti XV əsrin 20-ci illərindən başlayaraq, bölgədəki proseslərə müdaxilədə fəallığını artıran Misir məmlükələri də yeridirdilər. Bir fərqi ki, onlar həmin siyasəti Aqqoyunlulara, daha dəqiq desək, Qara Osmanın oğlanlarına tətbiq edirdilər. Bunun nəticəsi isə Qara Osmanın ölümündən dərhal sonra özünü bütün “parlaqlığı” ilə göstərmişdi.

Qara Osmanın oğlanları arasında konflikt hələ onun sağlığında üzə çıxmışdı. "Kitabi-Diyarbəkriyyə" müellifi bununla bağlı bir epizodun geniş təsvirini verir [49, I, 10-104]. Hətta göstərir ki, qardaşları Habil, Məhəmməd, Mahmud və Murad bəylərlə olan münafişədə Qara Osmanın onların tərəfini saxlaması nəticəsində Əli bəy (Uzun Həsənin atası) Ruma – Osmanlıların yanına getmək qərarına gəlmişdi. Yalnız Qara Osmanın böyük həremi Səlcuq xatunun işə qarışması ilə hər şey yoluna qoyulmuşdu. Amma nə qədər ki, Osman sağ idi, o, oğlanlarının iddialarını cilovlaya bilir və bütün qüvvələri əsas düşmənlə – Qaraqoyunlularla mübarizəyə yönəldirdi. Qaraqoyunlular arsında isə ən güclü fiqur, şübhəsiz İsgəndər Mirza idi.

İsgəndər Mirza qardaşı Əbu Səidi öldürərək, Təbrizi ələ keçirmiş, sonra da Şirvanşah Xəlilullahı məğlubiyyətə uğratmışdı. Şirvanşah Şahruxdan və Qara Osmandan kömək istəmişdi. Qara Osman irəliləyərək, Ərzrumu tutmuşdu. Şahrux da 1434-cü ildə oğlu Cuki Mirza ilə birgə Rey-Sultaniyyə-Təbriz yolu ilə Azərbaycana gəlmişdi. Şahruxun gəlişindən qorxuya düşən İsgəndər Mirza Ruma tərəf çəkildi. Cuki Mirza onu təqib etməyə başladı və eyni zamanda Qara Osmana xəbər göndərdi ki, İsgəndərin yolunu kəsin. Əsas qüvvələri Diyarbəkrdə olan Qara Osman bütün xəbərdarlıqlara baxmayaraq, az bir qoşunla İsgəndər Mirzanın qarşısını kəsir. Qeyri-bərabər döyüşdə 80 yaşı haqlamış Qara Osman başından ağır taralanır. Onu Ərzruma aparırlar. Bir neçə gün sonra – 1435-ci ilin avqust - sentyabr aylarında Qara Osman keçirir və Ərzrumda dəfn olunur. Lakin tezliklə Ərzrumu ələ keçirən İsgəndər Mirza axtarır onun qəbrini tapır, başını kəsib Qahirəyə göndərir [49, I, 111-117].

Qara Osmanın ölümü ilə Ağqoyunlu tarixində yeni bir mərhələ başlanır. Əsasən daxili çəkişmələr və mübarizələrlə xarakterizə olunan bu dövr sülalənin tarixində ən ağır və mürəkkəb bir mərhələ kimi qiymətləndirilə bilər. Lakin təqribən

20 illik bu mərhələ həm də sülalənin ikinci parlaq şəxsiyyətinin – Uzun Həsənin siyasi səhnəyə çıxması ilə əlamətdardır.

“Kitabi-Diyarbəkriyyə” müəllifi yazır ki, Uzun Həsənin atası Əli bəy hələ Qara Osmanın sağlığında onuru tərəfindən vəliəhd təyin olunmuşdu [49, I, 115]. Bu baxımdan əsərdə əksini tapmış başqa bir fakt da diqqəti cəlb edir: İsgəndər Mirza məğlub edilib Rum sərhəddinə doğru qaçdıqdan sonra, Şahruxun oğlu Cuki Mirza Ağqoyunlularla münasibətləri möhkəmlətmək üçün Qara Osmanın qızına evləndi. Eyni zamanda o, “Diyarbəkri və Ağqoyunlu əmirliyini Əli bəyə tapşırırdı və ona qızıl kəmərlər verib yola saldı” [49, I, 119]. Bu, Ağqoyunlulara hamilik edən Teymurilərin Əli bəyin hakimiyyətini tanıması demək idi. Lakin Əli bəyin qardaşları, xüsusən Sultan Həmzə, Məhəmməd bəy və Mahmud bəy heç bir vechlə onun hakimiyyəti ilə barışmaq istəmirdilər. Elə bu da Ağqoyunlu dövlətini daxili çekişmə və münaqişələrin bürüməsinə gətirib çıxardı. Həmin çekişmələrin mənzərəsi bir qədər qarışıq və fraqmentar şəkildə olsa da, “Kitabi-Diyarbəkriyyə”də geinş əksini tapmışdır. Məlum olur ki, Əli bəyin hakimiyyətinə qarşı mübarizədə Sultan Həmzə xüsusi fəallıq göstərmişdir. O, hətta bir müddət Diyarbəkri də əldə saxlaya bilər. Sultan Həmzənin Diyarbəkrdəki qısamüddətli hakimiyyətini təsvir edərkən, Əbubəkr Tehrani onun xristian meyali olması faktını xüsusi vurğulamışdır [49, I, 136-137].

Əlbəttə, orası da var ki, Əli bəyin şəxsi keyfiyyətləri belə bir mürəkkəb şəraitdə hakimiyyəti əldə saxlayıb möhkəmlətməyə imkan vermirdi. Daha doğrusu o, hakimiyyət adamı deyildi. Belə olmasaydı o, sülalənin başında durduğu ilk günlərdən ən mühüm məsələlərin həllini böyük oğlu Cahangir Mirzaya həvalə etməz, sonuncu məmlüklərə əsir düşdükdən sonra 11 yaşlı oğlu Uzun Həsəni Sultan Həmzənin üstünə göndərməz və ona müraciətlə: “Gəl, padşahlıq gəlininə yiyə dur” – deməzdi (qeyd edək ki, Uzun Həsənin hərbi və siyasi fəaliyyətlərinin başlanğıcı məhz bu dövrə təsadüf edir və bundan sonra Əbubəkr Tehrani “Sahibqran” – “uğurlu tale

sahibi" adlandırdığı Uzun Həsənin həyatının ən kiçik mərhələlərini, epizodlarını diqqət mərkəzində saxlayıb əks etdirməyə çalışır). Və bir tərəfdən Sultan Həməzin, digər tərəfdən isə Qaraqoyunlu İsgəndər Mirzanın əlində aciz qalıb məmlüklərdən kömək istəməzdi. Bütün bunların nəticəsidir ki, Ağqoyunlulara cəmi bir neçə il formal rəhbərlikdən sonra Əli bəy faktiki olaraq hakimiyyətdən imtina etmiş və 1443-cü ildə Suriyada, Hələb yaxınlığında müəmmalı bir şəraitdə ölmüşdü.

Bölgədə yeni şəraitin yarandığını gören İsgəndər Mirza Rum (Osmanlı) sərhədlərindən geri döndü və Ağqoyunlularla döyüşə girmədən Ərzincan – Avnil yolu ilə Sürməliyə gəldi. Bu dəfə o, qəti olaraq Qaraqoyunlu taxtında möhkəmlənmək niyyətində idi. Lakin meydanda Qaraqoyunlu hakimiyyətinə daha real bir namizəd – qardaşı Cahanşah da vardı. Artıq Azərbaycanın böyük bir hissəsi onun ixtiyarına keçmişdi. Qışı Sürməlidə keçirən İsgəndər Mirza Təbrizə doğru hərəkət etdi və şəhəri öz əlinə aldı. Qardaşı ilə çoxdan həlledici mübarizəyə hazırlaşan Cahanşah həmin qışı keçirdiyi Qızılağacdan Ərdəbilə getdi və oradan Sərab yolu ilə Təbrizə tərəf irəlilədi. Cahanşahın güclü olduğunu gören İsgəndər Mirza qaçıb Əlince qalasına sığındı. Tezliklə Cahanşahın qoşunları qalanı mühasirəyə aldılar.

Bu dövrdə Misir məmlüklərinin regiondakı proseslərə müdaxiləsi daha aşkar və fəal səciyyə kəsb etmişdi. Onlar Əli bəyin iki oğlunu – Hüseyn bəyi və Cahangir Mirzanı əsir almışdılar. Yalnız Əli bəy Xərputu (Xərpurtu) Misir qoşunlarına təhvil verdikdən sonra onlar azad edilmişdilər. Lakin Misir sultanı əl-Ə

Əşrəf Barsbay (1422-1438) bununla kifayətlənmək niyyətində deyildi. O, yaranmış vəziyyətdən istifadə edib bölgədəki maraqlarını təmin etməyə çalışırdı. Bunun üçün o, Əli bəyin oğlu Cahangir Mirzanı hakimiyyətə gətirmək (görünür, Cahangir Mirzanın əsirliyi boş-boşuna keçməmiş, Məmlüklər ondan hansısa maraqlarının reallaşacağına təminat almışdılar),

eyni zamanda Teymurilərə (cığataylara) qarşı qatı düşmənçiliyi ilə seçilən İsgəndər Mirzanı Qaraqoyunlu taxtında əyləşdirmək istəyirdi. Teymurilərin başının öz əsas torpaqlarındakı (Mavəraənnəhr və Xorasandakı) problemlərə qarışması da bu planı reallaşdırmaq üçün əlverişli şərait yaradırdı. Həmiri problemlər ucbatından Şahrux mübarizənin belə gərgin və halledici məqamında əvvəllər olduğu kimi Azərbaycana gələ bilmədi. Lakin bu, o demək deyildi ki, Teymurilər bölgədə təsir uğrunda müğbarizədən əl çəkmişdilər. Onlar Ağqoyunluların qeyri-stabil daxili vəziyyətini nəzərə alıb çoxdan hazırladıqları ehtiyat variantı işə salmışdılar. Yeni qohumluq əlaqəsində olduqları, Şahruxun məşhur xanımı Gövhərşad ağanın “oğlum” deyə müraciət etdiyi Qaraqoyunlu Cahənşah Mirzanı dəstəkləyirdilər (Cahənşahın qızı Şahruxun nəvəsi Sultan Məhəmmədə ərə verilmiş'i).

1438-ci ildə Sultan Əşrəf Barsbay Tanrıvermiş adlı bir sərkərdənin başçılığı ilə 50 min atlıdan ibarət qoşunu “Diyarbəkəre və Azərbaycana” göndərdi. “Kitabi-Diyarbəkriyyə”də bu yürüşün məqsədi çox aydın şəkildə öz əksini tapmışdır: 1) Diyarbəkri əlinə keçirmiş Sultan Həmzəni kənarlaşdırıb hakimiyyəti Cahangir Mirzaya vermək; 2) Əvvəllər əldə edilmiş razılığa əsasən, oradan Əlincə qalasına gedib İsgəndəri Cahənşah Mirzanın mühasirəsindən xilas etmək [49, I, 140-141].

Misir qoşunu birinci məqsədi həyata keçirə bildi, yeni Sultan Həmzə məğlub edildi, Diyarbəkər və onun ətrafı Cahangir Mirzanın ixtiyarına verildi. Lakin bu zaman alınmış iki xəbər ikinci məqsədin həyata keçirilməsini mümkün etmədi. Belə ki, həmin vaxt Sultan Əşrəf Misirdə vəfat etmiş, İsgəndər Mirza isə Əlincə qalasında oğlu Şahqubad tərəfindən öldürülmüşdü. Bu hadisələrdən sonra Misir qoşunu geri gayıtmağa məcbur oldu.

Beləliklə, Cahənşah Mirza Qaraqoyunluların şəriksiz hökmdarına çevrildi. Sultan Həmzənin vəfatından (1444-cü il) sonra isə Cahangir Mirza Ağqoyunluların rəsmi padşahı oldu.

Lakin Ağqoyunlular arasında daxili zidiyyətlər hələ kifayət qədər güclü idi. Bunu yaxşı gören və ümumiyyəti, regionda yeni siyasi-hərbi situasiyanın bərqərar olduğunu gözəl anıyan Cahanşah ciddi plarıar qurmağa başlamışdı. O, qısa müddət ərzində Ağqoyunlu torpaqlarını nəzarət altına alıb üzünü Şərqi çevirmək və bir vaxtlar ona himayədarlıq edən Teymurilərle birdəfəlik haqq-hesabı çürütmək fikrində idi, Şahruxun vəfatından (1447-ci ildən) sonra onun bu istəyi daha da güclənmişdi. Lakin Cahanşah Ağqoyunlu dövlətinin səmasında doğan yeni ulduzu – Uzun Həsənə ya görmür, ya da iayiqincə qiymətləndirmirdi. Məhz Uzun Həsən onun qərbdə və şərqi olən rəqiblərini oradan götürüb böyük bir döviət qurmaq planlarının qarşısına sədd çəkdi, sonra isə tamamiə alt-üst etdi.

Uzun Həsən özünün ənənəvi düşmənləri olan Qaraqoyunlulara qarşı sərt və qətiyyətli mövqeyi ilə seçilir, daxili birlik və sabitliyin təmin olunmasını xarici rəqiblərlə mübarizədə müvəffəqiyyətin rəhni sayılırdı. Elə bu mövqeyi sayəsində o, gənc olmasına baxmayaraq, qısa bir zamanda Ağqoyunluların faktiki liderinə çevrilə bildi. Ağqoyunluların formal iideri olan qardaşı Cahangir Mirza isə əksinə, Qaraqoyunlulara ioyal münasibət bəsləyir, daxili çəkişmələrə son qoymaqda acizliyini anlayıb xaricdən dəstək axtarırdı. Hakimiyyəti əlində saxlamaq üçün o, kənar bir qüvvədən, hətə Qaraqoyunluların özündən də vassal asılılığını qəbul etməyə hazır idi. Cahanşah da bu vəziyyətdən istifadə edib öz niyyətlərini reallaşdırmağa can atırdı.

İki qardaşın Qaraqoyunlulara, eləcə də daxili məsələlərə münasibətindəki prinsipial fərq tezliklə onlar arasında açıq münaqişəyə gətirib çıxardı. Konfliktin əsası Qaraqoyunluların Ərzincana hücumu zamanı qoyuldu.

1450-ci ildə Cahanşah Ağqoyunlu ərazilərinə iki illik hücum kampaniyasına başladı. O, bir-birinin ardınca Rüstəm ibn Tərxan, Əmir Ərəbşah Ayınlı kimi görkəmli sərkərdələrini, həmçinin oğlu Məhəmmədi Mirzanı Ağqoyunluların üzərinə

göndərirdi. İlk hücumlardan biri Ərzincana oldu. Əmir Ərəbşahın başçılıq etdiyi Qaraqoyunlular Uzun Həsənin əmisi Mahmud bəyin nəzarətində olan şəhəri mühasirəyə aldılar. Mahmud bəylə aralarındakı düşmənçiliyə baxmayaraq (sonralar o, Qaraqoyunluların tərəfinə keçmiş və uzun illər Uzun Həsənə qarşı mübarizə aparmışdı), qoşun başçılarından müşavirəsində Uzun Həsən Qaraqoyunlu hücumu qarşısında daxili birliyə çağırıb Ərzincana kömək etməyin zəruriliyini bildirmişdi. Lakin əmisini özü üçün ciddi təhlükə sayan Cahangir bu çağırışı cavabsız qoymuşdu. Nəticədə Ərzincan itirilmiş, bir sıra Ağqoyunlu əmirləri Qaraqoyunluların tərəfinə keçmişdi [49, I, 178-179].

Bu hadisədən sonra Uzun Həsən müstəqil şəkildə Qaraqoyunlu təcavüzünə qarşı mübarizəyə başlayır. "Kitabi-Diyarbəkriyyə"nin birinci hissəsinin sonlarında Uzun Həsənin hərbi istedadını bütün parlaqlığı ilə üzə çıxaran bu gərgin mübarizənin konkret səhnələri öz əksini tapmışdır. Məsələn Ruha şəhəri ətrafında baş verən döyüşdə Uzun Həsən 300 nəfərlik bir dəstə ilə Qaraqoyunluların 1200 nəfərlik qoşununa qalib gəlmişdi [49, I, 183-190]. Nəticədə Uzun Həsənin Ağqoyunlular arasında nüfuzu günbəgün yüksəlir, onun ətrafında birləşən tayfaların sayı durmadan artırdı.

Qardaşının simasında özünə daha bir ciddi rəqib görə Cahangir isə artıq Qaraqoyunlularla dil tapmağa çalışır, razılığa gəlmək yolları arayırdı. İlk anlaşma təklifi onlarla qohumluq əlaqəsində olan Rüstəm ibn Tərxan tərəfindən edildi (Əbubəkr Tehraninin yazdığına görə, Əli bəyin anası Tərxanın qardaşı qızı imiş). Cahangir təklifi qəbul edib anası Saray xatunu Cahanşahın yanına göndərdi (qeyd edək ki, bu dövrdə istər Qaraqoyunlularla təmaslarda, istərsə də Uzun Həsənlə Cahanşahın münasibətlərinin tənzimlənməsində Saray xatun xüsusi rol oynamışdı). Cahanşah sülhün təminatı kimi oğlanlarından birinin – ya Uzun Həsənin, ya da Cahangirin girov olaraq onun yanına gəlməsi şərtini irəli sürdü. Saray xanım bunun mümkünsüz bir iş olduğunu bildirib oğlanlarının Kərbəla

şəhidləri kimi qətlə yetiriləcəyi təqdirdə, bunu qəzavü-qəderin hökmü kimi qəbui edəcəyini söylədi. Eyni zamanda o, Rüstəm ibn Tərhanın düşərgəsində olarkən, onun az bir gücə malik olduğunu müşahidə edib oğlanlarına xəbər göndərdi ki, təxirə salmadan hücumla keçsinlər, qələbə onlara olacaq. Lakin Cahangir Mirza nəinki hücumla keçmədi, hətta bu xəbəri Uzun Həsəndən də gizlətdi, “qorxdı ki, bu xəbəri ona çatdırsalar, o, müharibə etmək fikrinə düşər” [49, I, 208-209].

Bu epizoddan aydın olur ki, Cahangirin Qaraqoyunlularla müharibə etmək fikri yox idi və sülh bağlamaq üçün münasib fürsət axtarırdı. Az sonra - Rüstəm ibn Tərhan Amidi (Diyarbəkri) bütün qışı mühasirədə saxıdığı zaman belə bir fürsət yaranmışdı. Əbubəkr Tehrani həmin hadisəni çox qısa şəkildə təsvir edir və tərəflərin sülhlə ayrıldığını yazıb sülhün şərtləri barədə bir söz demir [49, I, 213]. Görünür, o, Ağqoyunlu tarixinin bu qaranlıq səhifəsinə işıq salmaq, onlar üçün alçaıdıcı olan sülhün şərtlərini qələmə almaq istəməmişdir. Lakin digər mənbələrdən Cahangirin qardaşı Uzun Həsəndən gizli surətdə Cahanşahla bağladığı sülhün şərtləri bellı olur: Cahangir Qaraqoyunluların Diyarbəkri üzərində himayəsini qəbul etməyə, öz qızını Cahanşahın oğlu Məhəmmədiyə ərə verməyə və öz oğlu Muradı girov kimi Cahanşahın yanına göndərməyə razılıq vermişdi [68,89]. Bu razılaşıma 1452-ci ilin yazında əldə olunmuşdu.

Beləliklə, Qaraqoyunlularla mübarizənin bütün ağırlığı Uzun Həsənin üzərinə düşür. Və o, həmin missiyanı şərəflə yerinə yetirir. Qardaşının fəaliyyətsizliyini və hətta xəyanətini görəndə Uzun Həsən onunla açıq mübarizəyə girir və qəti addımlar atır. 1452-ci ilin sentyabrında o, gizli şəkildə Amidi (Diyarbəkri) gəlir və şəhəri ələ keçirir. Az sonra şəhərə döndən Cahangir qardaşının qarşısında duruş gətirə bilməyəcəyini görüb Mardinə qaçır. Bunun ardınca Ruha yaxınlığında iki qardaş arasında döyüş olur. Cahangir ağır məğlubiyyətə uğrayıb Mardinə çəkilir. Daha sonra Uzun Həsən növbəti mühüm qələbə qazanır: 1453-cü ilin yayında o, Qaraqoyunlu

sərkərdəsi Əmir Ərəbşah Ayinlunun qoşunlarını darmadağın edir, onun nəzarətində olan Ağqoyunlu torpaqlarını yenidən ələ keçirir. Bu parlaq qələbənin sorağı Osmanlılara və Məmlüklərə də gedib çatır və onlar bunu Uzun Həsənin ciddi uğuru kimi qiymətləndirirlər.

Vəziyyətin belə şəkil aldığına görə Cahənşah öz planında dəyişiklik etməli olur. O, özünü daha əlverişli şəraitin yarandığı şərqə doğru çevirir və Teymurilər arasındakı başıpozuqluqdan istifadə edib qısa müddətdə İraqi-Əcəmi və Farsı ələ keçirir. Və yalnız bundan sonra yenidən Ağqoyunlularla məsələni həll etmək fikrinə düşür. Yaranmış fasilədən istifadə edən Uzun Həsən Ağqoyunlu torpaqlarında hakimiyyətini möhkəmləndirməklə məşğul olur.

Digər tərəfdən Cahangir Mirza da Əmir Ərəbşah üzərində qələbədən sonra Ağqoyunlu hakimiyyətinin faktiki olaraq, Uzun Həsənin əlinə keçməsi ilə barışmaq istəmədi. O, qardaşı ilə mübarizədə kömək almaq üçün Cahənşahın yanına getməyə hazırlaşdı. Həmin vaxt Cahənşah Həmədandan şimalda yerləşən Dərgəzən qəsəbəsində idi. Qardaşının niyyətindən xəber tutan Uzun Həsən Kürd Osman adlı əmiri vasitəsi ilə ona aşağıdakı məzmununda bir məktub göndərir: "Biz atabir, anabir iki qardaş. Vəzifəmiz budur ki, bir-birimizlə əhd bağlayıb and içək ki, bundan sonra qardaşlıq və səmimiyyət yolu ilə gedəcəyik, ədavət və düşmənçilikdən çəkinəcəyik Bizimlə Qaraqoyunlular arasında köhnə ədavət olduğu üçün ona (Cahənşaha – R.Ş.) qoşulmaq yaraşmaz" [49, I, 250].

Lakin məktubu aparan Kürd Osman yolda müəmmali şəraitdə ölür. Məsələni aydınlaşdırmaq üçün Saray xatırı Uzun Həsənin yanına gəlir. Uzun Həsən təqribən eyni sözləri anasına da deyir və konkret təkliflə çıxış edir: "Ağqoyunlu və Qaraqoyunlu nöqərlər ("nöqər" burada "hərbçi", "əsgər" mənasındadır – R.Ş.) bir-birlərinə gedib gəlirlər, bir-birlərinə kömək edirlər, onların münasibətləri həmişə belə olub. Lakin bizim xanədanın böyük əmirləri Qaraqoyunluların yanına

getməyiblər. Mənin qardaşım Cahangir Mirzanın Cahanşah bəyə qoşulması düzgün və məqsədəuyğun deyil. Yaxşı olar ki, oğlunu mənim yanıma göndərsin, özü isə Mardində rahat və təhlükəsiz yaşasın. Heç bir məxluq onun gördüyü xoş günü görməyəcək” [49, I, 25].

Beləliklə, Uzun Həsən Cahangirin Mardin hakimiyyəti ilə kifayətlənməsini, oğlunu isə girov olaraq onun yanına göndərməsini tələb edirdi. Lakin Cahangir Mirza bunu qəbul etməyib Cahanşahın yanına yollandı. İki aydan sonra Uzun Həsənə məlumat çatdırıldı ki, “Cahanşah Mirza Ərzincanı Cahangir Mirzaya bağışlayıb və Ağqoyunlularla padşahlıq fərmanını onun adı ilə imzalayıb”. Bu açıq-aşkar Cahanşahın Cahangiri öz vassalı sayması demək idi. Və buna müvafiq olaraq, o, Əmir Ərəbşah Ayinlunun başçılığı ilə 12 min nəfərlik ordunu Diyarbəkərə göndərdi ki, Uzun Həsəni məğlubiyyətə uğradıb Cahangirin hakimiyyətini bərpa etsin. Lakin Ərəbşah nəinki bu vəzifəni yerinə yetirə bilmədi, hətta Uzun Həsənlə döyüşə girməyə belə cəsarət etmədi. Uzun Həsən ona yaxınlaşan kimi qaçmağa üz qoydu və buna görə Cahanşah tərəfindən həbs edildi. Bunun ardınca Cahanşah görkəmli Qaraqoyunlu sərkərdəsi Rüstəm ibn Tərhanın başçılığı ilə 20 minlik qoşunu Uzun Həsənin üstünə göndərdi. Az sonra Cahanşahın əmri ilə başqa bir tanınmış Qaraqoyunlu sərkərdəsi Əmir Əlişəkər Baharlı da ona qoşuldu.

1457-ci ilin mayında Diyarbəkərdən şərqdə Ağqoyunlularla Qaraqoyunlular arasında qanlı bir döyüş baş verdi. “Kitabi-Diyarbəkəriyyə”də bütün təfəsilatı ilə təsvir olunan bu döyüşdə Uzun Həsən parlaq qələbə çaldı. Qaraqoyunluların bir çox görkəmli sərkərdələri, o cümlədən əməliyyata rəhbərlik edən Rüstəm ibn Tərhan əsir düşdü və öldürüldü. Bununla da Qaraqoyunluların Ağqoyunlular üzərinə hücumlarına düz 10 il müddətinə son qoyuldu. Yeri gəlmişkən, döyüş ərəfəsində Uzun Həsənlə Rüstəm ibn Tərhan arasında gedən dialoqdan belə anlaşılır ki, Cahanşah deyəsən, son anda Uzun Həsənlə döyüşün perspektivsizliyini başa düşmüş və Rüstəm ibn

Tərxana hərbi əməliyyatları dayandırmaq barədə göstəriş vermişdi. Lakin təkəbbürlü sərkərdə bu göstərişə məhəl qoymayıb özbaşına, necə deyərlər, axıradək getməyi qərara almışdı [49, I, 266-268].

Rüstəm ibn Tərxarı üzərində qələbə Ağqoyunlu tarixinin ən parlaq səhifələrindən və Uzun Həsənin siyasi-hərbi bioqrafiyasında ən mühüm nailiyyətlərdən biridir. Artıq deyildiyi kimi bu qələbə nəticəsində Qaraqoyunlular uzun müddətə yerlərində oturduldu. Digər tərəfdən Cahangir Mirza Ağqoyunlular arasında nüfuzunu tamamilə itirdi və hakimiyyətdən əl çəkdi. O, axı ki, Uzun Həsənin dəfələrlə etdiyi təklifi qəbul etməli oldu: öz oğlu Əlixan Mirzanı Uzun Həsənin yanına göndərdi və vəfat etdiyi 1469-cu ilə qədər Mardin hakimliyi ilə kifayətləndi. Nəhayət, Ağqoyunlu dövlətində daxili çəkişmələrə, “vətəndaş müharibəsi”nə (C.Vuds) son qoyudu və dövlətin Qara Osman dövründəki hüdudları bərpa edildi. Hakimiyyət rəsmi olaraq, Uzun Həsənin əlinə keçdi. Beləliklə, Ağqoyunlu tarixində yeni bir mərhələ – Uzun Həsən “erası” başlandı.

“Kitabi-Diyarbəkkriyyə”nin birinci hissəsi Rüstəm ibn Tərxanla Uzun Həsən arasında baş vermiş döyüşün canlı, bəzən ən xırda detallarına qədər mənzərəsini yaradan fəsilə bitir. Əsərin ikinci hissəsi isə “Cığatay və Qaraqoyunlu sultanlarının müxtəfə tarixi” ilə başlanır.

Yuxarıda deyildiyi kimi artıq Şahruxun hakimiyyətinin son illərində Teymuriilər dövlətində qeyri-stabil bir vəziyyət yaranmışdı. Şahruxun vəfatından sonra isə daxili çəkişmələr daha da şiddətləndi. Əsas mübarizə Şahruxun nəvələri, xüsusən Baysunqurun oğlanları Sultan Məhəmməd, Əlaüddövlə və Babur Mirza arasında gedirdi. Əbubəkr Tehrani öz əsərində bu mübarizənin yığcam, eyni zamanda məntiqi və xronoloji ardıcılığa əsaslanan kifayət qədər doğun mənzərəsini yaratmaqla, bir növ bölgədə Qaraqoyunluların fəallaşmasının obyektiv səbəblərini aşkarlamışdır. Digər tərəfdən, artıq burada

o, Sultan Əbu Səidin (o, Teymurləngin oğlu Miranşahın nəvəsi idi) şəxsində Teymurilər arasında yeni liderin yetişdiyini göstərən müəyyən məqamları açıqlamışdır.

Beləliklə, Teymurun varislərinin zəiflədiyini və bir-biriylə didişdiyini gören Qaraqoyunlular fürsəti fəvta vermirlər. Cahənşah öz oğlanlarının, ilk növbədə Məhəmmədi Mirzanın və Pırbudağın köməyilə qısa müddətdə – cəmi altı ay ərzində İraqı-Əcəmi, Farsı və Kermanı ələ keçirir. Bunun ardınca Qaraqoyunlular Damğan, Gilan və Mazandaranda möhkəmlənməyə çalışırlar. Rüstəm ibn Tərxanın başçılıq etdiyi Qaraqoyunlu qoşunu Uzun Həsən tərəfindən məğlubiyyətə uğradıldıqdan sonra isə Cahənşahın fikri qətiləşir: o, Teymurilərlə birdəfəlik haqq-hesabı çürütmək qərarına gəlir. Bu məqsədlə o, artıq deyildi ki, kimi, 1457-ci ilin oktyabr-noyabr aylarında Xorasana yürüş edib Teymurilərin paytaxtı olan Herat şəhərini tutur. Lakin oğlu Həsən Əlinin Azərbaycanda qaldırdığı qiyam onu artıq xeyli güclənmiş Sultan Əbu Səidlə müqavilə bağlayıb geri dönməyə məcbur edir. Bunun ardınca o, başqa bir oğlunun – Pırbudağın əvvəlcə Şirazda, sonra isə Bağdadda qaldırdığı qiyamları yatırmalı olur.

Həmin dövrdə Uzun Həsənin fəaliyyətində mühüm istiqamətlər Gürcüstana yürüşlərdən və Trabzon uğrunda Osmanlılarla mübarizədən ibarət idi. Bu mübarizədə Uzun Həsən Osmanlı sultanı Mehmed Fatehə (1451-1481) uduzmuş və 1461-ci ildə Trabzon dövləti süqut etmişdi. Bu hadisə "Kitabi-Diyarbəkriyyə"də bir qədər qarışıq şəkildə olsa da, ətraflı inikasını tapmışdır. Lakin əsərin ikinci hissəsinin mühüm və ən qiymətli fəsilləri, şübhəsiz, Uzun Həsən – Cahənşah və Uzun Həsən – Sultan Əbu Səid mübarizəsinə həsr olunmuş fəsillərdir. Qətiyyətlə demək olar ki, bu mübarizələrin gedişi, o cümlədən, Cahənşahın Diyarbəkərə son yürüşünü təfəsilatı başqa heç bir mənbədə "Kitabi-Diyarbəkriyyə"də olduğu qədər dəqiqlik, genişlik və canlılıqla öz əksini tapmamışdır. Nəzərə alsaq ki, həmin mübarizələr və onların nəticələri təkəcə Ağqoyunlu dövlətinin tarixində deyil, bütövlükdə regionun taleyində

müstəsna əhəmiyyət kəsb etmişdi, onda "Kitabi-Diyarbəkriyyə"nin mənbəşünaslıq dəyərini təsəvvür etmək çox da çətin olmaz. Eyni zamanda məhz həmin mübarizələrə həsr olunmuş fəsillərdə Uzun Həsənin bir sərkərdə və dövlət xadimi kimi xarakteri bütün cəhətləri ilə açılır, onun son dərəcə müdrik, təbdirli, əlverişli məqamı gözləməyi və seçməyi bacaran, "oyun qaydalarını" müəyyənləşdirməyə və diktə etməyə qadir bir siyasətçi olduğu anlaşılır. Maraqlıdır ki, Uzun Həsən öz rəqiblərinə qarşı ideoloji mübarizəni də məhəmətlə təşkil etməyi, onları, necə dəyərlər ideya baxımından da tərksilah etməyi bacarırdı. Həllədici döyüşlər ərəfəsində onun rəqibləri ilə məktublar və elçilər vasitəsilə apardığı və "Kitabi-Diyarbəkriyyə"də geniş yer almış dialoqları bunu bütün parlaqlığı ilə nümayiş etdirir. O, hər bə əl atmazdan öncə mükəlliməyə üstünlük verir, qarşı tərəfin tövətdiyi "təxribatlara uymur", əksinə, səbrlə məhz rəqibin birinci addım atmasını gözləyir və beləliklə, özünü təcavüzkar, zorakılıq və müharibə tərəfdarı imicindən qoruyurdu. Eyni zamanda mahir bir sərkərdə kimi o, daim döyüşə hazır olur, həllədici həmlə ərəfəsində düşünölmüş manevrlər, gözlənilməz yerdəyişmələr edirdi. Bütün bunların sayəsində Uzun Həsən əvvəlcə Cahanşah, onun ardınca isə Sultan Əbu Səidlə mübarizədən qalib çıxıb bildi.

Cahanşahın Diyarbəkərə son hücumundan bəhs edərkən, Əbubəkr Tehrani onun "heç bir səbəb olmadan", Şirvana yürüşə hazırlaşdığı halda, fikrini dəyişib Diyarbəkərə doğru istiqamət götürdüyünü yazır [49, II, 407]. Lakin aydındır ki, bu zaman müəllif öz hamisinin hərəkətlərini ideoloji baxımdan əsaslandırmaq məqsədi güdür. Cahanşahın Uzun Həsənin üzərinə hücum çəkməsinin səbəbləri vardı. Ən başlıcası, Uzun Həsən Qaraqoyunlu hökmdarının illərlə qəlbində bəslədiyi niyyətlərinin reallaşması yolunda başlıca maneə idi. Cahanşah yaxşı başa düşürdü ki, Uzun Həsənlə məsələni həll etmədən nəinki bütövlükdə regionda, hətta öz ixtiyarında olan torpaqlarda rahat hökmranlıq sürə bilməz. O, çoxdan Uzun Həsənlə həllədici döyüşə hazırlaşdı, sadəcə, daxili problemlər,

ilk növbədə oğlanlarının özbaşinalıqları buna imkanı verməmişdi. İş o yere çatmışdı ki, Pırbudağın Bağdadda qaldırdığı qiyamı yatırmaq üçün Cahanşah “qardaşım” deyə müraciət etdiyi Uzun Həsəndən kömək istəmiş, əvəzində müəyyən torpaqları ona güzəştə getmişdi. Üstəlik Uzun Həsən daim onu qorxuda saxlayırdı, yeni Cahanşah hər an Aqqoyunluların hücumunu gözləyirdi. Onun dalbadal Uzun Həsərin yanına qiymətli hədiyyələrlə elçilər göndərməsinin məqsədi də bu idi: Cahanşah Uzun Həsənin nə vaxt onun üzərinə hücumu keçəcəyini aydınlaşdırmaq istəyirdi. Lakin Uzun Həsən mahir bir diplomat kimi döyüşmək fikrində olmadığını, vaxtilə Cahanşahla birgə içtiyi sülh andına sadıq olduğunu bəyan edirdi. Nəhayət Cahanşah bu “əsəb müharibəsinə” dözmədi və 1468-ci il mayın 4-də 30 minlik qoşunla Təbrizdən Diyarbəkərə doğru hərəkət etdi. Regionda Teymurilərin əvvəlki statusunu bərpa etməyə çalışan Əbu Səid gözləmə mövqeyi tutmuşdu: hadisələrin nə ilə qurtaracağını gözləyirdi.

Hücumun lap əvvəlində Uzun Həsən öz gözlənilməz manevrləri ilə Cahanşahı yenə çaş-baş saldı. İş o yere gəlib çatmışdı ki, Cahanşah bütün cəhdlərinə baxmayaraq, Uzun Həsənin onunla döyüşmək niyyətində olub-olmadığını dəqiqləşdirə bilmirdi. Uzun Həsən isə elə ilk andan döyüşə hazırlaşırı və Əbubəkr Tehraninin yazdığına görə, qələbə çalacağına tam əmin idi [49, II, 416]. O, Cahanşahı öz torpaqlarında qarşılamağa hazırlaşır, bunun üçün əsas qüvvələrini lazımi istiqamətlərdə yerləşdirir, güclü müdafiə xətləri qururdu. Lakin, ilk vaxtlar o, Cahanşahla vuruşmaq niyyətini gizlədirdi və hətta bu barədə Cahanşaha çatdırılan xəbərləri təkzib edərək, onun göndərdiyi elçilərə demişdi: “Bu hücum söhbəti gerçəklikdən uzaq bir sözdür və onun yalanlığı bütün insaniara məlumdur... Bu xəbəri çatdıran şəxs gerek öz layiqli cəzasına çatdırılsın” [49, II, 413].

Aydındır ki, Uzun Həsən belə diplomatik gedişlərlə vaxt udmaq və hazırlıq işlərini başa çatdırıb əlverişli məqam seçmək

məqsədi güdüdü. Gözünü təkəbbür pərdəsi tutmuş Cahanşah isə bunu anlamayıb özünə arxayınlıq nümayiş etdirmiş, öz elçisi vasitəsilə Uzun Həsənə hədələyici tonda bir sifariş göndərmiş, eyni zamanda ya Uzun Həsənin özünün, ya da oğlanlarından birinin yanına gəlməsini tələb etmişdi. Nəhayət, bu təhqiramiz tələbin qarşısında Uzun Həsən öz əsl mövqeyini açıqlamışdı: 'Bizim ata-babalarımız daim bir-birilə çəkişib döyüşdüyü üçün, indi də yaxşı olar ki, həmən yolla gedək... Və bir də əvvəllər aramızda bağlanmış sülh qorxuya əsaslanmırdı. Biz [kiminsə qoşununun] çoxluğundan qorxmuruq. Həmin sülh insanların təhlükəsizliyi naminə bağlanmışdı. [Sülh bağlamaqda] məqsəd o idi ki, xalq ayaq altında qalmasın və axirətdə bunun günahı bizim boynumuza düşməsin" [49, II, 412-415].

Qeyd edək ki, Cahanşahın elçisi görünür, Ağqoyunlulara psixoloji təsir göstərmək niyyətilə, onun 150 min nəfərlik qoşuna malik olduğunu bildirmişdi. Uzun Həsən isə cavabında: "Mənim Cahanşah Mirzanın qoşunu barədə dəqiq məlumatım var. Onun adamlarının sayı 30 mindən artıq deyil" – söyləmişdi.

Nəhayət, Cahanşahın təhqiramiz tələbi müqabilində uzun Həsən bütün diplomatik nəzakəti və ibarələri bir kənara qoyub Qaraqoyunlu xanədanına, şəxsən Cahanşahın özünə bəslədiyi heqiqi münasibəti bütün çılpalığı və kəskinliyi ilə bəyan etmişdi: "Cahanşah buyurub ki, oğlanlarımdan birini onun yanına göndərim. Mən bunu edə bilmərəm, çünki siz daim müsəlmanların namus və ləyaqətini ləkələməyə çalışmışınız... Siz elə hərəkətlər edirsiniz ki, heç avaralar və pozğunlar da həmin hərəkətləri etmirlər. Bunlar şeytan sifətləridir, sultanlara layiq deyil... Bir də mən sizin kimi qeyrətsiz və namussuz deyiləm. Əgər sizin tayfada namus olsaydı, İsgəndər atasının arvadlarından ikisi ilə evlənməz, atasına xəyanət etməzdi, halbuki onlar onun anası sayılırlar; Cahanşah Mirza öz arvadının bacısını almazdı, arvadının qardaşları ilə pozğunluq etməzdi... öz əmirlərinin, əyanlarının və nökrələrinin oğlanları və qızlarına əl uzatmazdı.

Belə bir vəziyyətdə olan adama kim etibar edə və etimad göstərə bilər? Onda sultanlara məxsus hansı keyfiyyət var ki, özünü sultan adlandırır?"... [49, II, 414].

Bu sözlər göstərir ki, Uzun Həsən özünün Qaraqoyunlulardan təkəcə hərbi üstünlüyünü deyil, mənəvi üstünlüyünü də yaxşı dərk edir, onların hakimiyyətinin sosial bazasının zəifliyini və məhdudluğunu bilirdi və məhz bunlara görə öz qələbəsinə arxayın idi. Onu da deyək ki, Əbubəkr Tehrani də əsərin bir neçə yerində Qaraqoyunlu xanədanının mənəvi deqradasiyasını, əxlaqi iflasını, geniş xalq kütlələrinin dəstəyindən məhrum olmasını, onların Uzun Həsənlə mübarizədə məğlubiyyətinin və bütünlükdə Qaraqoyunlu dövlətinin süqutunun başlıca səbəblərindən biri kimi vurğulamışdır.

Uzun Həsənin bu kəskin bəyanatından sonra da Cahanşahın gözləri açılmadı. O, bütün qüvvələrini toplayıb Muş düzenliyinə gəldi. Aqqoyunlular da döyüşə tam hazır vəziyyətdə idilər. Tərəflər arasında bir-iki günlük məsafə qaldıqda, Cahanşah Qasım Pərvanəçi adlı əmirin başçılıq etdiyi dəstəni kəşfiyyətə göndərdi. Fərat çayını keçən kimi onlar Uzun Həsənin oğlu Sultan Xəlilin əsgərləri ilə qarşılaşdılar. Baş vermiş döyüşdə Qaraqoyunlular ağır məğlubiyyətə uğradılar: onların 80 nəfəri öldürüldü, 60 nəfəri əsir düşdü, xeyli hissəsi də çayda boğuldu.

Bu hadisədən sonra Cahanşahın gözləri sanki açıldı və o, qarşısında necə bir qüvvənin dayandığını anladı. Tələsik geri dönüb əmirləri ilə müşavirə keçirdi və bu qərara gəldi ki, hava çox sərt olduğu və qar hər yeri bürüdüyü üçün Azərbaycana qayıtsınlar, qışı orada qalıb yazda yenidən Diyarbəkərə hücum etsinlər. Aydınır ki iqlim şəraiti ilə bağlı izahat bəhanədən başqa bir şey deyildi. Cahanşah daha böyük fəlakətlə üzləşəcəyini duyub ondan qaçmağa çalışırdı. Lakin bu, ona nəsib olmadı.

Ağqoyunlu əmirləri Cahanşahın geri çəkildiyini görüb Uzun Həsənə Diyarbəkərə dönməyi təklif etdi. Amma Uzun Həsən bununla razılaşmadı. O, belə bir fürsəti əldən buraxa bilməzdi. Odur ki, 6 minlik süvari qoşunu ilə Cahanşahın ardınca yollandı. Cahanşah qoşunun əsas hissələrini yola salıb yaxın əmirləri və oğlanları ilə birlikdə Səncər adlı yerdə yatırdı. Ağqoyunluların qəfil hücumu onları pərən-pərən saldı. Qısa müddətli qanlı döyüş nəticəsində Qaraqoyunluların əksəriyyəti qıncından keçirildi, bir çox böyük əmirlər, eləcə də şahzadələrdən Məhəmməd Mirza və Əbu Yusif əsir düşdü. Cahanşah özü döyüş meydanında naməlum bir Ağqoyunlu əsgəri tərəfindən öldürüldü. Yalnız bir neçə gün sonra onun meyidini tapdılar və Uzun Həsənin əmri ilə başını kəsib Sultan Əbu Səidə göndərdilər.

Əsir alınanlar içərisində Şahruxun nəticəsi (Sultan Məhəmmədin oğlu) Yadigar Məhəmməd Sultan da var idi (o, Cahanşahın himayəsində böyümüşdü). Onunla əlaqədar Əbubəkr Tehraninin yazdıqları Uzun Həsənin Teymurlərə münasibətdə strateji niyyətlərini açıqlamaq baxımından maraqlıdır: "Uzun Həsən... əsgərlər tərəfindən əsir tutulmuş xoşbəxt padşah Sultan Məhəmməd [ibn] Baysunqurun oğlu Yadigar Məhəmməd Sultana hər cür ehtiram göstərdi və əsir düşmüş cığatay əmirlərini... öldürməyib onun ixtiyarına verdi və şahənə vədlərlə onu ümidvar etdi... Xorasan vilayətini qız kimi ona nişaniadı, onun tərbiyəsi ilə məşğul oldu..." [49, II, 429]. Bu sözlər aydın şəkildə göstərir ki, Uzun Həsən artıq bu dövrdə Sultan Əbu Səidlə döyüşməyi planlaşdırırdı və Yadigar Məhəmməd Sultana da onun yerinə Teymuri taxtına oturtmağa hazırlayırdı. Odur ki, az sonra, yəni Sultan Əbu Səidlə qarşıdurma zamanı Uzun Həsənin güya onunla döyüşmək istəməməsi, dostluq və müttəfiqlik barədə dediyi sözlər diplomatik manevrlərdən başqa bir şey deyildi.

Cahanşahın məğlubiyyəti və faciəvi ölümü nəticəsində regionda siyasi-hərbi durumda köklü dəyişiklik əmələ gəldi. Bir vaxtlar onun nəzarətində olan geniş ərazidə hərəmçilik hökm

sürməyə başladı. Qaraqoyunluların paytaxtı Təbriz də bu baxımdan istisna deyildi. Əvvəlcə Sarbanqulu adlı birisi şəhərdə hakimiyyəti ələ keçirdi. Sonra Qara İsgəndərin qızları Arayış bəyim və Şahsaray bəyim (“Əhsən ət-təvarix”də Şahpəri – R.Ş.) təşəbbüsü ələ alıb qardaşları Hüseyn Əlini taxta çıxardılar. Hətta Əbu Səidlə ittifaqa girməyə cəhd göstərdilər. Bunun ardınca Cahənşahın dövlət işlərində kifayət qədər səriştəsi və əhali arasında nüfuzu olan arvadı Bəyim öz qardaşları Həmzə bəy və Qasım bəylə birlikdə hakimiyyətə yiyələndi. Nəhayət, Cahənşahın qiyamçı oğlu Həsən Əli, necə deyərler, hamını yerində oturtdu və Qaraqoyunlu taxtına çıxdı. Uzun Həsənin təqribən iyirmi il əvvəl Qaraqoyunluların tərəfinə keçmiş əmisi Mahmud bəyi isə divan əmiri təyin etdi. Lakin qısa müddətdə ətrafında iki yüz minlik ordu toplamağa nail olmuş Həsən Əli Qaraqoyunlu hakimiyyətini bərpa etmək iqtidarında deyildi. Təqribən eyni vaxtda onun üzərinə iki güclü hökmdar – şərqdən Əbu Səid, qərbdən isə Uzun Həsən hərəkət etməyə başladı.

İki od arasında qalmış Həsən Əli gah bu, gah da digər tərəfə meyl etməklə vəziyyətdən çıxmağa çalışırdı. Əvvəlcə o, Sultan Əbu Səid ordusunun baş komandanı Əmir Məzid Ərğuna məktub yazıb bildirmişdi ki, “əgər siz İraq (İraqi-Əcəm nəzərdə tutulur – R.Ş.) və Şiraz vilayətlərini ələ keçirənsiz, heç bir etirazımız yoxdur, çünki bizimlə Aqqoyunlular arasında böyük bir məsələ baş verib və biz həmə vilayətlərin mühafizəsini təmin edə bilmərik” [49, II, 453]. Görünür, Həsən Əli cığatayların bununla kifayətlənəcəyini zənn etmişdi və Aqqoyunlularla münasibətləri aydınlaşdırana qədər Teymurilər tərəfindən öz təhlükəsizliyinə təminat almağa çalışmışdı. Lakin cığatayların sürətlə irəlilədiyini gören Həsən Əli bu dəfə üzürü Uzun Həsənə tutmuş, onun yanına elçi göndərmişdi. Elçi vasitəsilə göndərdiyi məktubda atasının onu qovduğu vaxt Uzun Həsənlə bağladığı əhd-peymanə sadıqlığını vurğulayan (bu hadisə 1463-cü ildə olmuşdu – R.Ş.) Həsən Əli yazırdı ki, “məmləkəti və xəzinəni onun ixtiyarına verməyə hazırdır; atasının və qardaşının qanından ötrü üreyində heç bir kin-küdurət yoxdur, çünki atası

və qardaşı nalayiq əməllərinin və öz əhdlərini pozmaqlarının cəzasına çatıblar... Mən [əsl] atalıq və qardaşlıq münasibətini o həzrətdən (Uzun Həsəndən – R.Ş.) görmüşəm və bu nemətə onun sayəsində çatmışam. Əgər o, iltifat edib bu tərəflərə gəlmək istəsə, bu yolda heç bir maneə ola bilməz” [49, II, 460-461].

Lakin Həsən Əlinin etdiyi bütün güzəştlər iki böyük qüvvə arasında manevr edib heç olmasa eyni vaxtda onların hər ikisinin zərbəsinə məruz qalmaqdan canını qurtarmaq istiqamətində göstərdiyi bütün cəhdlər əbəs idi. Çünki həmiri qüvvələrin , yeni Sultan Əbu Səidlə Uzun Həsənin niyyətləri başqa idi. Onlar yaxşı başa düşürdülər ki, Qaraqoyunluların Həsən Əlinin ətrafında birləşmiş son qüvvələrini darmadağın etməyincə, bölgədə öziərinin strateji məqsədlərini reallaşdırmağa nail olmayacaqlar. Elə bu əsasda da onların qısamüddətli ittifaqı yaranmışdı.

“Kitabi-Diyarbəkriyyə”də həmin ittifaqa dair aydın işarələrə rast gəlirik: “Bu müddətdə ciğataylarla Sahibqran arasında daim elçilər gedib-gəlirdi. Elə həmin vaxt ciğatayların elçisi Sahibqranın yanına gəldi və xəbər verdi ki ciğataylar Qaraçəmçeqdə dayanıblar. Sahibqran Rüstəm Mehmandarı Ağqoyunlu bahadırlarından otuz nəfər ilə birlikdə ciğatayları həvəsləndirmək və onları işə başlamağa tələsdirmək üçün ciğatayların yanına göndərdi” [49, II, 464]. Vəziyyəti belə gören Həsən Əli Mərənd yaxınlığında uzun müddət müdafiə mövqeyində durduqdan sonra məğlubiyyətin labüdlüyünü anlayıb qaçmaq qərarına gəlir. O, əvvəlcə Bərdəyə, iki aydan sonra isə Ərdəbilə gedir. Qaraqoyunlu ordusu pərerı-pərən olur: kimi qılıncdan keçirilir, kimi Ağqoyunluların, kimi də ciğatayların tərəfinə keçir. Həsən Əli özü də son nəticədə Sultan Əbu Səidə pənah aparır.

“Ümumi vəzifə” həll edildikdən sonra Ağqoyunlularla Teymurilər arasındakı qarşıdurma açıq xarakter alır və aylarla davam edən mübarizə özünün kulminasiya nöqtəsinə çatır. İlk

toqquşma Təbrizə nəzarət üstündə baş verir. Həən Əlinin məğlubiyyətindən dərhal sonra Sultan Əbu Səid şəhərə öz dağsını göndərir. O biri tərəfdən isə Uzun Həsənin oğlu Sultan Xəlil Təbrizə daxil olur. Cığataylar geri çəkirlər. Bundan sonra hadisələrin inkişafı sürətlənir.

“Kitabi-Diyarbəkriyyə”də olduqca geniş və canlı təsviri verilən Uzun Həsən – Əbu Səid qarşılaşmasında bir sıra məqamı maraqlı doğurur. Ən əvvəl aydın olur ki, tərəflərdən heç biri öz həqiqi məqsədlərini digərindən gizlətmirdi. Məsələn Əbu Səid Cahanşahın oğlu Həsən Əlini özünün vassalı olaraq, Azərbaycan taxtında oturtmaq və bir növ lokal çərçivədə Qaraqoyunlu hakimiyyətini bərpa etmək istəyirdi. Ağqoyunluların başında isə o, artıq onun tərəfinə keçmiş Mahmud bəyi (Uzun Həsənin əmisini) görmək istəyirdi və bu məqsədlə o, Mahmud bəyi hətta Diyarbəkərə tərəf göndərmişdi [49, II, 472]. Bu planın reallaşması Teymurlərini bölgədə əvvəllər əldə etdikləri status-kvonun bərpası demək idi. Uzun Həsən isə artıq deyildiyi kimi, Sultan Əbu Səidi aradan götürərək, yanında saxladığı Yadigar Məhəmməd Sultani Teymuri taxtına çıxarmaq və köhnə Teymuri – Ağqoyunlu münasibətlərində bir növ rolları dəyişmək niyyətində idi.

Digər tərəfdən həlledici döyüş ərəfəsində gedən çoxsaylı danışıqlarda onlardan hər biri öz hərəkətlərini müxtəlif səbəblərə bağlayır və əsaslandırmağa çalışırdı. Əlbəttə, mövcud şəraitdə mübahisə Azərbaycan üstündə gedirdi. Məsələn, Əbu Səid Azərbaycanı ələ keçirmək istəyini babasının (yəni Teymurləngin oğlu Miranşahın- R.Ş.) qəbrinin orada olması ilə əsaslandırır. Və əgər Uzun Həsən Azərbaycandan əl çəkərsə, gələcəkdə Rum və Şam tərəflərdə fəth edəcəyi vilayətləri ona bağışlayacağını vəd edirdi. Uzun Həsən isə öz növbəsində Cahanşahdan “qılınc gücünə” aldığı Azərbaycanı Sultan Əbu Səidin “yağlı dil” vasitəsilə ondan “qoparmaq” cəhdini pisləyərək, belə bir variant irəli sürürdü: Cığataylar artıq ələ keçirdikləri İraqi-Əcəmlə kifayətlənməli, Azərbaycanı isə Ağqoyunluların ixtiyarına buraxmalıdırlar. Yəni Uzun Həsən

faktiki olaraq, İran adlanan ərazini bölüşdürüb parçalamağı təklif edirdi.

Təbil ki, bu variantlar əsasında kompromis baş tutmadı və Uzun Həsənin özünün təbirincə desək, “iş döyüşmək həddinə gəlib çatdı”. Uzun Həsən Naxçıvana, oradan Qarabağa gəldi. Sultan Əbu Səid də Ərdəbildən Qızılağaca, sonra isə Mahmudabada yetişdi. Rəqibinin gücünü yaxşı dərk edən Əbu Səid özünə müttəfiqlər axtarmağa başladı. Şirvanşah Fərrux Yasarın (1465-1500) yanına elçi göndərərək ittifaq təklif etdi və onun qızını istədi. Eyni zamanda o, Şəki hakimi Əbdülqafarı və Bərdədə hakimlik edən Qaramanlıları öz tərəfinə çəkməyə təşəbbüs göstərdi. Lakin bu ittifaq son dərəcə qısamüddətli oldu. Hadisələrin gedişini diqqətlə izləyən Şirvanşah və yerli hakimlər Ağqoyunluların tərəfinə keçdilər. Üç aylıq mühasirəyə. Ağqoyunluların aramsız həmlələrinə davam gətirməyib məğlubiyyətini yəqin edən Əbu Səid qaçmaq qərarına gəldi.

Lakin Uzun Həsənin oğlanları Sultan Xəlil və Zeynal bəy onu təqib edərək əsir tutdular. Uzun Həsən Şahruxun arvadı Gövhərşad ağanın intiqamını almaq üçün (Əbu Səid Gövhərşad ağanı edam etdirmişdi) onu Yadigar Məhəmməd Sultana verdi. 1469-cu il fevralın 6-da Əbu Səid öldürüldü.

Sultan Əbu Səid üzərində qələbə istər Ağqoyunlu dövlətinin, istərsə də bütövlükdə regionun tarixində yeni mərhələnin başlanğıcı oldu. Bir vaxtlar Diyarbəkər ətrafında kiçik bəylik kimi təşəkkül tapan Ağqoyunlu dövləti bu hadisədən sonra çox qısa bir zamanda böyük bir imperiyaya çevrildi. Bu isə təbii, ki, Uzun Həsənin siyasi və hərbi istedadının, heyrətamiz diplomatik məharətinin birbaşa nəticəsi idi.

1469-cu ilin yayında Uzun Həsən Astara-Ərdəbil-Sərab yolu ilə hərəkət edib Təbrizə daxil oldu. Bir sıra inzibati tədbirlər həyata keçirdikdən, o cümlədən, mühüm iqtisadi fərmanlar imzaladıqdan sonra o, İraqi-Əcəmə və Farsa doğru irəlilədi. Qısa bir vaxtda Həmədan, İsfahan, Şiraz ələ keçirildi. Bu yürüşün gedişində Qaraqoyunlu xanədanının son qalıqları –

Cahanşahın oğlanları Əbu Yusif və Həsən Əli də aradan götürüldü. İki ay Şirazda qaldıqdan sonra Uzun Həsəri Kaşandan keçərək Quma gəldi. Eyni zamanda onun oğlanlarından Zeynal Mirza – Kermanı, Sultan Maqsud – Bağdadı, Sultan Xəlil – Qəzvini və ətrafını ələ keçirdi. Bir sözlə, 1470-ci illəri əvvəllərində Azərbaycan, Kürdüstan, İraqı-Əcəm, Fars, Kerman, Luristan və İraqı-Ərəbi əhatə edən geniş bir ərazi Ağqoyunluların ixtiyarında idi.

Qeyd edək ki, Sultan Əbu Səid üzərində qələbədən dərhal sonra Uzun Həsən özünün strateji planlarına müvafiq surətdə Yedigər Məhəmməd Sultana "təbil və bayraq verib" Xorasana göndərmişdi. Daha doğrusu oğlu Sultan Xəlili də ona köməyə yollamışdı. Nəticədə Yedigər Məhəmməd Sultan Teymur taxtına sahiblikdə özünün yeni rəqibi, məşhur dövlət xadimi və şair Sultan Hüseyn Bayqaraya (1469-1506) üstün gələrək Heratı ələ keçirmişdi. Lakin bu müvəffəqiyyət hakimiyyət təcrübəsi olmayan gənc Yedigər Məhəmmədin başını gicəlləndirmişdi: o, daha Ağqoyunluların köməyinə ehtiyacı olmadığını düşünüb onları geri qaytarmış, özü isə eyş-işrətə qurşanmışdı. Bundan istifadə edən Sultan Hüseyn Bayqara (o, Teymurləngin kötükçəsi idi) qəfil hücumla Heratı tutmuş, Yedigər Məhəmməd Sultanı isə qətlə yetirmişdi. Həmin vaxt Qumda olan Uzun Həsən əvvəlcə Xorasana yürüş etmək fikrinə düşmüş, lakin aparılan danışıqlar nəticəsində nəinki bu fikirdən daşınmış, hətta Astrabadı da Sultan Hüseyn Bayqaraya güzəştə getmişdi [49, II, 552]. Görünür, Bayqaranın İraqı-Əcəmə heç bir iddiasının olmaması və yalnız Xorasan hüdudları ilə kifayətlənməsi (onun sonrakı hakimiyyəti bunu təsdiq edir) Uzun Həsəni qane edirdi. Bir də ki, Uzun Həsənin qarşıda daha ciddi planları vardı. İndi onun nəzərləri Qərbə dikilmişdi: bir vaxtlar Trabzon uğrunda mübarizədə uduzduğu osmanlılarla haqq-hesab çəkməyin məqamı yetişmişdi. Köhnə müttəfiqləri olan Qaraman bəylərinin kömək üçün müraciəti [49, II, 554] Rum istiqamətində yürüşün formal səbəbi kimi yerinə düşmüşdü.

Beləliklə 1471-ci ilin yayında Uzun Həsən yenidən Təbrizə qayıtdı. Qışı Təbrizdə keçirib yazda Mərəndə, oradan Aladağa getdi. Aladağda olarkən Uluğbəyin tələbəsi və yaxın köməkçisi, məşhur astronom Əli Quşçi (1403-1474) onun yanına gəlmişdi. "Kitabi-Diyarbəkriyyə"nin mövcud mətni elə bu faktın təsviri ilə başa çatır. Lakin digər mənbələrdən məlumdur ki, 1473-cü il avqustun 11-də Otluqbəli adlı yerdə Uzun Həsənə Sultan Məhəmməd (Mehmed) Fateh arasında böyük döyüş olmuş və Ağqoyunlular ağır məğlubiyyətə uğramışdılar [11, 49-50]. Bu, Uzun Həsənin bütün siyasi bioqrafiyasında ən ciddi uğursuzluğu idi. Həmin fikri belə bir fakt təsdiq edir ki, Otluqbəli döyüşündəki məğlubiyyətdən sonra Uzun Həsənin fətuhatına son qoyulmuş və o, həyatının sonuna qədər yalnız ətraf ərazilərə kiçik yürüşlərlə kifayətlənməli olmuşdur.

Uzun Həsən 1478-ci il yanvarın 5-də ramazan bayramı gecəsi uzun sürən xəstəlikdən sonra 53 yaşında vəfat etdi. Təqribən yüz il sonra naməlum bir müəllif bu qeyri-adi şəxsiyyəti yığcam şəkildə belə xarakterizə etmişdi: "O, son dərəcə ədalətli, siyasətçil və rəiyyətə mərhəmətli idi" [1, 9]. Bu xarakteristika Uzun Həsənin ömür yolunun, siyasi və hərbi fəaliyyətinin dolğun və hərtərəfli mənzərəsini əks etdirən "Kitabi-Diyarbəkriyyə"nin bütün məzmunu və fakturası ilə təsdiq olunur.

Etnososial struktur və idarəçilik sistemi

Qeyd olunduğu kimi, təsvir etdiyi dövrdə baş vermiş hərbi-siyasi hadisələrin xronikası “Kitabi-Diyarbəkriyyə”nin başlıca məzmununu təşkil edir və bununla müqayisədə dövlət həyatının digər aspektlərinə əsərdə cüzi yer ayrılır. Lakin müəllif diqqətli oxucunu XV əsr cəmiyyətinin əsas parametrləri, o cümlədən sosial və siyasi strukturu, dövlət quruluşu və idarəçilik prinsipləri barədə təsəvvür əldə etmək imkanından heç də məhrum etməmişdir. Həmin təsəvvür istər bütövlükdə müəllif təhkiyəsinin məzmunundan, istərsə də göstərilən məsələlərlə bağlı əsərdə əksirni tapmış ayrı-ayrı faktlardan hasil oluna bilər.

Əlbəttə, bu məsələləri araşdırmaqda başlıca məqsədimiz heç də Ağqoyunlu və Qaraqoyunlu dövlətlərinin sosial strukturu və idarəçilik sistemi barədə ümumi mülahizələr söyləmək deyildir. Mövcud tədqiqatlarda artıq bu cür cəhdlər edilmişdir [12; 34; 68 və s.]. Biz isə burada ilk növbədə həmin məsələlərə dair bilavasitə “Kitabi-Diyarbəkriyyə”də yer almış konkret faktları sistemləşdirmək və uyğun nəticələr çıxarmağa çalışmışdıq. Fikrimizcə, bu, sonrakı – daha geniş səciyyəli ümumiləşdirmələr üçün əsas rolunu oynaya, eləcə də mövcud təsəvvürlərin təsdiq və ya təshihinə, müəyyən mübahisəli fikirlərin həllinə, dumanlı təsəvvürlərin aydınlaşmasına şərait yarada bilər.

“Kitabi-Diyarbəkriyyə”nin inikas etdirdiyi coğrafi məkan, o cümlədən Ağqoyunlu dövlətinin təşəkkül tapdığı Şərqi Anadolu ərazisi etnik və konfessional tərkibi baxımından son dərəcə rəngarəng bir region idi, burada müxtəlif ictimai-mədəni və dövlətçilik ənənələri çulğışırdı. Şübhəsiz, əsərdə təsvir olunan

sosial-tarixi proseslərin mərkəzində türk etnosu dayanır. Özü də atıq bu etnos daxilində differensiasiya əlamətləri aydın şəkildə müşahidə olunur. Əslində bu etnosa daxil olan birliklər arasındakı siyasi-hərbi konfliktləri də müəyyən mənada həmin differensiasianın nəticəsi kimi qiymətləndirmək lazımdır. Bu prosesin ən sadə və aydın təzahürü kimi həmin birliklərin “Kitabi-Diyarbəkriyyə”də müxtəlif adlarla təqdim edilməsini göstərmək olar. Artıq yuxarıda deyildiyi kimi, əsərdə təsviri verən tarixi hadisələrin əsas iştirakçıları – Ağqoyunlu və Qaraqoyunlu tayfa birlikləri ümumi “türkman” adını daşıyırlar. Bununla da onlar özlərindən şərqdə və qərbdə, hətta cənubda yaşayan türklərdən fərqləndirilirlər. Həmin adın cəm şəkli olan “terakimə” variantına əsərdə yalnız bir yerdə təsadüf olunur [49, II, 371]. Maraqlıdır ki, “türkman” adı daha ardıcılı şəkildə Qaraqoyunlulara şamil edilir. Bunu xüsusən əsərin ikinci hissəsində Qaraqoyunluların İraqi-Əcəmə (yəni əsasən oturaq əkinçilərdən və şəhər əhalisindən ibarət farsların yaşadığı ərazilərə) yürüşün təsviri zamanı müşahidə etmək mümkündür [49, II, 331, 339-40, 343 və s.].

Ümumi “türk” və onun cəm forması olan “ətrak” adına gəldikdə, deməli ki, Ə.Tehrani ondan çox az istifadə edir. cəmi bir neçə yerdə işlədilmiş bu ad ilk növbədə bütün əsər boyu “cığataylar” adlandırılan Orta Asiya türklərinə şamil edilir.

Məsələn, Cahanşahın Xorasana yürüşü zamanı ona müqavimət göstərməyə hazırlaşan Sultan Əbu Səidin qoşunu barədə müəllif yazır: “Ay üzlü, Mərrixi ovlayan, ox atan, qılınc çəkən, əyri gedənlərə çərxi-fəiək tək əyri rəftar edən təqribən əlli min türk dağlıqdan çıxdı” [49, II, 354]. Eyni zamanda əsərdə iki dəfə “Şam türkləri” ifadəsinə rast gəlirik. Misal üçün: “hərəkət vaxtı kəşfiyyətçilər xəbər gətirdilər ki, Məlik Aslan (Zülqəd bəyi – R.Ş.) Şam türklərindən təqribən otuz minlik nəhəng bir qoşun toplayaraq, çayı keçib” [49, II, 395]. Bütövlükdə isə dediyimiz kimi, Mavəraənnəhrdə və Şərqi Türküstanda yaşayan türklər əsər boyu “cığatay” adı ilə təqdim olunur. Bu da Çingiz xanın həmin ərazilərdə hökmranlıq etmiş oğlu Cığatayın (1227-1242)

adından başqa bir şey deyildir. Bəilidir ki, o dövrdə türk ədəbi diininin (“türki”nin) bu regionda işlənən qolu da “cığatay diii” adını almışdı.

Osmanlıları isə Ə.Tehrani həmişə “rumlular” kimi təqdim edir. Müvafiq olaraq Osmanlı dövləti – “Rum”, Osmanlı hökmdarı da “Rum sultanı” adlandırılır [misal üçün: 49, II, 391, 577, 579 və s.].

“Kitabi-Diyarbakriyyə”də xüsusən onun birinci hissəsində türklərdən sonra geniş yer alan ikinci etnik qrup kürdlərdir. Müəllif onlardan həm ümumi ad altında (daha çox “kürd” sözünün cəm şəki olan “əkrad” formasında), həm də ayrı-ayrı tayfaların timsalında bəhs etmişdir. Qeyd edək ki, o dövrdə kürdlər inkişaf etmiş tayfa strukturuna malik idilər. Kürdüstan adlanan dağlıq ərazidə yaşayan kürd tayfaları əsasən köçəri heyat tərzi keçirirdilər, bununla belə onlar bir sıra möhkəmləndirilmiş şəhər-qalaları da əllərində saxlayırdılar. Xüsusi döyüşçənlikləri ilə seçilən kürdlər Ağqoyunlu-Qaraqoyunlu mübarizəsində gah bu, gah da digər tərəfin müttəfiqi kimi çıxış edirdilər. Lakin əsərdən aydın olur ki, zaman keçdikcə, daha dəqiq desək, XV əsrin ortalarına doğru (yəni Uzun Həsənin hakimiyyətə gəldiyi dövrdə) kürdlər daha çox Ağqoyunlulara meyl etmiş, hətta bi sıra tayfalar Ağqoyunlu konfederasiyasına daxil olmuşdular. Əlbəttə, son anadək Qaraqoyunluları müdafiə edən kürd tayfaları da olmuşdur. Məsələn, 1468-ci ildə Uzun Həsən Cahanşahın oğlu Həsən Əlinin üzərinə hücum çəkib Xoyda dayandığı zaman Bidlis kürdləri Həsən Əliyə kömək göstərmək cəhdində bulunmuşdular. Lakin Ağqoyunlular vaxtında bu cəhdin qarşısını almışdılar [49, II, 463].

Münaqişənin ilkin mərhələsində isə kürdlər əsasən Qaraqoyunlularla əməkdaşlıq yolunu tutmuşdular və bu səbəbdən tez-tez Ağqoyunluların hücumuna məruz qalırdılar. Ə.Tehrannin yazdığına görə, Qaraqoyunlu dövlətinin banisi Qara Yusif Kürdüstan ərazisində otuz iki qalanı öz nəzarətində

saxlayırdı. Süleymani və zirqi (yaxud zrəqi) adlı kürd tayfaları bütünlükdə ona tabe idilər. Qara Yusif öz qızını Bidlis hakimi əmir Şəmsəddinə ərə vermişdi [onuun haqqında məlumat üçün bax: 45, I, 416-429] və beləliklə onun dəstəyini qazanmışdı. Həmçinin Xizan əmiri də Qara Yusifə tabe idi [49, I, 32-33]. Aydınır ki, “Xizan əmiri” dedikdə müəllif Van gölürdən cənubda yaşayan namiran kürd tayfasının başçısı əmir Süleymanı nəzərdə tuturdu [45, I, 263-271].

Deyildiyi kimi, Qaraqoyunluların tərəfində olduqları üçün bu kürd tayfaları vaxtaşırı olaraq, Ağqoyunlu Əmirləri və sərkərdələrinin həmlələri ilə üzleşirdilər. Məsələn, 1400-cü ildə Teymurləngin Rum yürüşürdə iştirak edən Qara Yülük Osman Teymurləng Bağdada yollandıqdan sonra süleymani və zirqi tayfalarının yaşadığı əraziyə (buniardan birincisi Batmansu çayı ətrafında, ikincisi isə Mardin və Tercil ətrafında yaşayırdı) hücum çəkmiş, onların bir çox qalalarını ələ keçirmiş, bəziilərini isə qarət etmiş və üzərlərinə vergi qoymuşdu [49, I, 49].

“Kitabi-Diyarbəkriyyə”də kürd tayfaları içərisindən ən geniş yer Çimişkəzəkdə və onun ətrafında yaşayan məikişi tayfasına ayırmışdır (yaşadığı ərazinin adına uyğun olaraq bu tayfaya “çimişkəzəki” də deyilir). Əbubəkr Tehraninin fraqmentar şəkildə olsa da verdiyi məlumatlardan bu tayfanın, daha doğrusu onun başçısı Şeyx Həsənin Ağqoyunlularla münasibətlərinin təqribən 30-35 illik tarixini bərpa etmək mümkündür.

Qara Yülük Osmanın hakimiyyətinin iik dövründə çimişkəzəki kürdlərinə Pir Hüseyn bəy başçılıq edirdi və o, Ağqoyunlulara kifayət qədər loyall münasibət bəsləyirdi. Lakin onun kiçik qardaşı Şeyx Həsən (Əbubəkr Tehrani çox zaman oru “Şeyx Həsən Kürd” deyə təqdim edir) Qara Yusif tərəfindən Ərzincan valisi təyin olunmuş Pir Öərlə birləşib Ağqoyunlularla düşmənçiliyə başladı. Tezliklə o, qardaşın! da hakimlikdən uzaqlaşdırıb əsir aldı. Bunu eşidən Qara Osman Çimişkəzəke hücum çəkdi, şəhəri və ətraf qalaları ələ keçirdi, Çimişkəzəki

qardaşı oğlu Nur Əli bəyə (Pir Əli bəyin oğluna) verdi. Şeyx Həsən Ərzincanla Çimişkəzək arasında yerləşən Munzur dağına çəkidi.

Az sonra Qara Osman yenidən Süleymani və zirqi kürdlərinə hücum etdi, onların səkkiz qalasını, Müfariqəteyn və Tərcil şəhərlərini tutdu və oğlu Bayəzid bəyi həmin ərazilərə vali təyin etdi. İşləri belə görə Şeyx Həsən Qara Osmanla kompromisə gəlmək imkanlarının aradan qalxdığını anladı və onun Qara Yusifin oğlu İsgəndər Mirza ilə birləşməkdən başqa çarəsi qalmadı [49, I, 93-96].

Qeyd edək ki, artıq Ağqoyunlulardan ilk ağır zərbəni almış İsgəndər Mirza Xoydan qərbdə yerləşən Sökmənabad qəsəbəsində dayanmışdı və Ağqoyunlulara qarşı mübarizədə kürdləri öz tərəfinə çəkmək barədə düşürdü. Bu baxımdan Şeyx Həsənin ona qoşulması bir növ onun üçün göydəndüşmə oldu. O, Bidlis, Əxlat, Van və Vəstan ətrafında yaşayan kürd əmirlərini başına toplamaq üçün Şeyx Həsənin vasitəçiliyindən istifadə etmək qərarına gəldi və belə də etdi. Bu zaman Ə.Tehraninin "Bidlis və Əxlatın hakimi, Bidlis ətrafındkı 21 qalanın və Muş çölünün sahibi" kimi təqdim etdiyi [49, I, 98] Şəmsəddin bəy də İsgəndər Mirzaya qoşulmuşdu və əvvəlki qohumluq əlaqələrini möhkəmləndirmək üçün öz qızını ona əvəz vermişdi.

Beləliklə, İsgəndər Mirza az qala Ağqoyunlulara qarşı mübarizədə müxtəlif kürd tayfaları ilə ittifaq yaratmağa müvəffəq olmuşdu. Lakin həmin vaxt başqa bir kürd tayfası – Ə.Tehraninin "ruseki" (əslində "ruzəgi", yaxud "rujəgi" – R.Ş.) adlandırdığı tayfa İsgəndər Mirzanın planlarını alt-üst etmişdi. Əmir Məhmad Rusekinin başçılıq etdiyi bu tayfa nə Bidlis, nə də Əxlat qalasını İsgəndər Mirzaya təslim etməyə razılıq verməmişdi, baxmayaraq ki, Şəmsəddin bəy özü İsgəndər Mirzanı müşayiət edirdi. Digər tərəfdən, Əmir Məhmad Rusekinin oğlu İsgəndər Mirzanın əlində əsir idi, lakin o, buna əhəmiyyət verməmiş, qalanı təslim etmək təklifini rədd etmişdi.

Əmirin oğlunun özü də Əxlətin mühasirəsi zamanı əhalini buna görə ruhdan düşməməyə çağırmış və onlara qaları təslim etməmək barədə işarə vermişdi. Bundan xəbər tutan İsgəndər Mirza qəzəblənib onu öldürmüşdü [49, I, 98]. Bütün bunlar göstərir ki, Ə.Tehrani rusəki tayfasını heç də əbəs yere “mərdlikləri və şücaətləri ilə aləmdə məşhur olan camaat” kimi təqdim etmir. Onu da deyək ki, bu qiymət başqa bir tarixçinin – Şərəf xan Bidlisinin sözləri ilə də təsdiq olunur [45, I, 405].

İsgəndər Mirzanın uğursuzluğunu gören Şeyx Həsən ondan uzaqlaşır və Əgil hakimi Dövlətşah bəyin yanına gedir, onun vasitəçiliyi ilə Ağqoyunlularla münasibətlərini normallaşdırmağa nail olur. Qara Yülük Osmanın müttəfiqi olan həmin Dövlətşah bəy başqa bir kürd tayfasının – Əgil ətrafında məskunlaşmış mərdisi (yaxud mərdəsi) tayfasının başçısı idi. Qeyd edək ki, bu tayfanın Ağqoyunlularla ittifaqı kifayət qədər davamlı olmuş və bir sıra qohumluq əlaqələri ilə möhkəmləndirilmişdi. Məsələn, Uzun Həsən 1441-ci ildə (15-16 yaşlarında) Dövlətşah bəyin qızı ilə evlənmiş və bu nikahdan oğlu Uğurlu Məhəmməd dünyaya gəlmişdi. Sonralar Uğurlu Məhəmməd də Dövlətşahın oğlu İsa bəyin qızını (yəni dayısı qızını) almışdı [68, 201].

Sözü gedən Şeyx Həsən isə uzun tərəddüdlərdən sonra XV əsrin 50-ci illərində tamamilə Ağqoyunluların tərəfinə keçmişdi. Doğrudur, “Kitabi-Diyarbəkriyyə”rinin məlumatlarından aydın olur ki, Uzun Həsənlə qardaşı Cahangir Mirza arasında gedən mübarizədə o, əvvəlcə Cahangir Mirzaya meyl edirmiş. Yalnız Uzun Həsənin qəti tələbindən sonra Şeyx Həsən mövqeyini müəyyənləşdirib onun tərəfinə keçmişdi. Bu işdə çox güman ki, digər kürd tayfalarının Uzun Həsənə qoşulması faktının da az təsiri olmamışdı. Belə ki, Ə.Tehrani həmin ərəfədə Şəmsəddin Bidlisi, Məlik Sasuni və İbrahim bəy Süleymani kimi kürd əmirlərinin Uzun Həsənə pənah gətirməsi və təqribən bir ay onun yanında qonaq qalmaları barədə məlumat verir [49, I, 229]. (Onu da deyək ki, birinci şəxslə bağlı müəllif qeyri-dəqiqliyə yol vermişdir, həmin vaxt, yəni 1456-cı

ildə Şəmsəddin Bidlisi heyatda yox idi və Şərəf xan Bidlisinin yazdığına görə, o dövrdə Bidlis hakimi Hacı Məhəmməd idi.) Hər halda Qaraqoyunlu sərkərdəsi Rüstəm ibn Tərhanla mühüm döyüşdə Şeyx Həsən Kürd Uzun Həsənin tərəfində vuruşurdu. Döyüş ərəfəsində Şeyx Həsənin köməyə gəldiyini eşidən Uzun Həsəri qocaman əmirə hörmət əlaməti olaraq, onu qarşılamağa şəxsən özü getmişdi [49, I, 265]. 1459-cu ildə Uzun Həsən Şeyx Həsənin oğlu Söhrab bəy Çimişkezəkinin qızını öz oğlu Sultan Xəlilə almışdı [68, 202] və bu ənənəvi üsulla çimişkezəki tayfası ilə münasibətlərini daha da möhkəmləndirmişdi.

Əlbəttə, “Kitabi-Diyarbəkriyyə”də digər kürd tayfalarından da söhbət açılır. Məsələn, əsərin bir yerində Uzun Həsənin Urumqala ətrafında yaşayan Uyumağac kürdlərinə hücum etməsindən danışılır [49, I, 214-215]. Başqa bir yerdə isə Mardin yaxınlığında məskunlaşmış və Uzun Həsənin qardaşı Cahangir Mirzaya tabe olan Ağkeçili və Qarakeçili kürd tayfalarından bəhs edilir [49, I, 234]. Bütün bu faktlar və gətirdiyimiz misallar göstərir ki, kürdlər bölgədə baş verən hərbi-siyasi hadisələrdə, o cümlədən Ağqoyunlu dövlətinin daxili heyatında kifayət dərəcədə əhəmiyyətli rol oynamışlar.

“Kitabi-Diyarbəkriyyə”də nisbətən aydın nəzərə çarpan digər bir etnik element ərəblərdir. Xüsusən əsərin birinci hissəsində təsvir olunan hadisələrdə, yəni Ağqoyunlu dövləti tarixinin erkən mərhələsinə aid proseslərdə onların iştirakı daha qabarıqdır. Bunlar əsasən Suriya və İraq ərazisində məskunlaşmış müxtəlif ərəb tayfalarıdır (əsərin yalnız bir yerində Xorasan ərəblərindən söhbət gedir) [49, II, 550]. Ə.Tehrani əksər hallarda bu tayfaların konkret adlarını da göstərir (qalan hallarda onlar ümumi “ə’rab” – “ərəblər” şəklində xatırlanır): Bəni-rəbi’ə [49, I, 233], Üneyn [49, I, 89, 169 və s.], nəşib [49, I, 281], rəğəb [49, I, 164-166], ədvan [49, I, 64, 166] və s. bu tayfalar Misir məmlüklərinin hərbi dəstələrinin Ağqoyunlu qalalarına yürüşləri ilə əlaqədar, eləcə də Ağqoyunlu hökmdarlarının İraqi-Ərəb və Şam ərazisinə həmlələri zamanı xatırlanır. Bəzən isə bu qəbilələr qonşuluqda yaşayan

Ağqoyunlu tayfalarına sadəcə qarətçi yürüşlər edir, karvanların yolunu kəsir və ya əksinə, özləri Ağqoyunluların qarət və qənimət əldə etmək məqsədilə həyata keçirdikləri əməliyyatların obyektinə çevrilirlər. Adı çəklən ərəb qəbilələrindən biri – bənirəbi'ə sonralar Ağqoyunlu konfederasiyasına daxil olmuşdu [68, 211]. Bu qəbilənin başçısı Musa bəy Ərəb Uzun Həsənin görkəmli sərkərdələrindən biri sayılırdı və “Kitabi-Diyarbəkriyyə”dən onun Sultan Əbu Seidlə mübarizədə əhəmiyyətli rol oynadığı anlaşılır [49, II, 485].

“Kitabi-Diyarbəkriyyə”də Uzun Həsənin Gürcüstana yürüşləri zamanı gürcülərdən də bəhs olunmuşdur [49, II, 376-386, 393-394]. Lakin həmin yürüşlərin təsvirini verən fəsillərlə tanışlıq zamanı görmək çətin deyildir ki, burada etnik mənsubiyyətdən daha çox, konfessional əlamət ön plana çəkilmişdir. Yəni gürcülər aydın etnik əlamətlərə malik əhali kimi deyil, “qəzavat” – müqəddəs yürüş obyektinə olan “kafir” kimi təqdim olunmuşdur. Bu mənada “Gürcüstan” əsərdə etnosiyasi anlamdan daha çox, coğrafi bir mahiyyətdə verilmişdir. Eynilə əsərdə bir neçə dəfə rast gəlinən “Ərmən” (Ermənistan) istilahi da sırf coğrafi mənada işlənmişdir.

Əbubəkr Tehrani əsərin bir yerində talışlardan da bəhs etmişdir. Göstərilir ki, Sultan Əbu Seid əsir düşüb öldürüldükdən sonra Uzuri Həsən onun anasına oğlunun cəriazəsini Xorasana aparmaq icazəsini verir. Qızılağac yaxınlığında talışlar meyidi aparan kiçik dəstəyə hücum çəkib onları qarət edirlər [49, II, 493].

Nəhayət, Əbubəkr Tehraninin Şirvanşahlar barədə dedikləri üzərində dayanmaq maraqlı olardı. Qaraqoyunlu Cahanşahın 1467-ci ildə Şirvana hücum etmək niyyətindən və bu məqsədlə əlaqədar şirvanşah Ferrux Yasarın yanına elçi göndərməsindən danışarkən müəllif belə bir qeyd verir: “Halbuki onların qədimdən Şirvan səltnətinə sahib olması və Ənuşirəvan nəslinə mənsub olmaqları hamıya məlumdur və indiyədək heç bir padşah onları öz mülklərindən çıxarmayıb və

daim o nəsildən sultan olan şəxslərə hörmət göstərməyi özünə borc bilib" [49, II, 374]. Bu sözlərdən aydın olur ki, Şirvanşahların etnogenetik mənsubiyyəti barədə ənənəvi təsəvvür hələ o dövrdə də güclü idi və bizim müəllif tərəfindən də şəxsiz bür həqiqət kimi qəbul olunurdu.

Bütün bu deyilənlərdən sonra "Kitabi-Diyarbəkriyyə"də eksinin tapmış tarixi gerçəkliyin yaradıcısı, hadisə və proseslərin hərəkəterici qüvvəsi olan "türkman"ların sosial strukturu üzərində müfəssəl şəkildə dayanmaq lazımdır. Belə ki, Ağqoyunlu (həmçinin Qaraqoyunlu) cəmiyyətinin siyasi təşkilində məhz bu ad altında birləşmiş oğuz-türk tayfaları həlledici rol oynayırdılar. Əlbəttə, "Kitabi-Diyarbəkriyyə"də köçəri və yarımköçəri həyat tərzini keçirən, bununla belə hərbi-siyasi proseslərdə aparıcı mövqeyə malik olan həmin tayfalar barədə bəzi mənbələrdə [1, 11-18] və elmi araşdırmalarda [68, 197-214] rast gəldiyimiz sistemləşdirilmiş məlumatlarla qarşılaşırıq. Lakin bu, Ə.Tehrani'nin müxtəlif tayfalar haqqında verdiyi orijinal, bəzən isə unikal informasiyaların elmi dəyərini əsla azaltmır.

Hesablamalar göstərir ki, mövcud olduğu tarixi dövrdə Ağqoyunlu konfederasiyasına ümumən əlliyyə yaxın tayfa qoşulmuşdur. "Kitabi-Diyarbəkriyyə"nin, həmçinin digər mənbələrin məlumatlarından o da anlaşılır ki, bu tayfalar son dərəcə müxtəlif vaxtlarda və şəraitlərdə konfederasiyaya daxil olmuşdur. Lakin bütün dövrlərdə konfederasiyanın özəyini, nüvəsini təşkil edən tayfalar olmuşdur ki, onlar da "ulus" (yaxud "il və ulus") adlandırılırdı (ayrı-ayrı tayfaları isə Ə.Tehrani "boy", "camaat", bəzi hallarda isə "əşirət" adı ilə təqdim edir). Ulusun Ağqoyunlu konfederasiyasının həyatında mühüm rolunu göstərən faktlar "Kitabi-Diyarbəkriyyə"də istənilən qədərdir. Ulsu hər şeydən əvvəl konfederasiyada hakimiyyət məsələsini həll edirdi, başqa sözlə hər hansı şəxsin hakimiyyətə gəlməsində və möhkəmlənməsində ulusun rəyi və mövqeyi birinci dərəcəli əhəmiyyət daşıyırdı. Məsələn, Ə.Tehrani Qara Osmanın İsgəndər Mirza ilə döyüşdə yaralanıb ölməsi barədə məlumat

verdikdən sonra yazır: “Əli bəy, Məhəmməd bəy, Mahmud bəy (Qara Osmanın oğlanları nəzərdə tutulur – R.Ş.) Ağqoyunluların qalıqları ilə birgə ulusa getdilər. Ulusa çatmazdan əvvəl Cahangir Mirza Tərcanda əmirzadə Əli bəylə birləşdi. Bu birləşmə ilə qardaşlar daha da qüvvətləndilər və onun (Əli bəyin) arxası daha da möhkəm oldu... Amma atasının vəziyyətindən xəbərsiz idi. Elə ki, ulusa çatdı və bu xəbəri eşitdi, bütün ulus əhli onun ətrafına topladı. Əli bəy öz böyük atası tərəfindən vəliəhd təyin edilmişdi. Camaat onu itaətlə qəbul etdi. Ədalətlə və qanunla rəiyyəti idarə etməyə... başladı. Öz adlısanlı oğlu Cahangir Mirzayı ulusa canişin təyin edib qoşunu ilə Cuki Mirzanın yanına getdi... Cahangir Mirza ulusu Xərpurta köçürdü” [49, I, 115-116].

Qeyd edək ki, Ağqoyunlu hökmdarları ulusun təhlükəsizliyinə və mühafizəsinə xüsusi diqqət yetirirdilər. İstər Qara Osman, isrəse də Uzun Həsən ən çətin məqmlarda ulusu təhlükəsiz yerə göndərir, yeni təhlükə yarandıqda onun yerini dəyişdirib köçürürdülər. Eyna zamanda hökmdarlar özləri də ağır anlarda, çoxlarının onlardan üz çevirdiyi vaxtlarda ulusa arxalanır, ona pənah aparır və bir növ ulusdan qüvvət alırdılar.

Ulusun mənfi rəyinin hökmdarın taleyinə təsirinin bariz nümunəsini Qara Osmanın nəvəsi (Yaqub bəyin oğlu) Cəfər bəyin qısamüddətli əmirliyi barədə Ə.Tehrannin məlumatlarında görürük [49, I, 150-151]. Məhz ulusun nifrəti və ondan üz çevirməsi Cəfər bəyi hakimiyyətdən əl çəkib Ruma yollamağa vadar etmişdi.

Ağqoyunlu ulusunun əsasını “bayanduri” tayfası təşkil edirdi. Təsadüfi deyil ki, Ağqoyunluların ikinci adı elə “bayanduri” idi (Qaraqoyunlulara isə “barani” deyirdilər). Təbii ki, bu ad Oğuz xanın nəvəsi, əfsanəvi Bayandur xanın adından götürülmüşdü – artıq deyildiyi kimi, Ağqoyunlular özlərini bilavasitə onun törəmələri hesab edirdilər.

Ulusun formalaşmasında mühüm rol oynayan və onun mərkəzində dayanan boylardan biri də pornak tayfası idi.

“Kitabi-Diyarbəkriyyə”də bu tayfanın da konfederasiyanın özülündə durduğunu göstərən son dərəcə maraqlı bir fakt diqqəti çəkir, Uzun Həsən Qaraqoyunlu Cahanşahla son və həlledici döyüşə yollanan zaman onun “şaman-şeyxi” (C.Vuds) Baba Əbdürrəhman (onun barəsində aşağıda ətraflı danışacağıq – R.Ş.) şişdən isti bir kabab çıxararaq Uzun Həsənə vermiş, onu atına mindirərək demişdi: “Ya Pornak, tut və öldür” [49, II, 416]. Fikrimizcə, Pornak tayfasının Ağqoyunlu ulusunda necə önəmli bir yer tutduğunu göstərmək üçün bundan tutarlı bir fakt tapmaq çətindir. Uzun Həsənin ünlü sərkərdələrindən olan Şahəli bəy də meyz bu tayfanın nümayəndəsi idi.

Nəhayət, Ağqoyunlu ulusunda əsas yerlərdən birini tutan mosullu tayfasının adını çəkmək lazımdır. Doğrudur, “Kitabi-Diyarbəkriyyə” müəllifi bu tayfa barədə xüsusi danışmır (təbii ki, buna o, ehtiyac duymamışdır), lakin həmin tayfadan olan Əmir bəyin (yaxud Ömər bəyin) – Uzun Həsənin əmirəl-ümərası olan bu şücaətli sərkərdənin fəaliyyətinə geniş yer verir. Əsərdə onun xüsusən Teymuri Sultan Əbu Səidin qoşunları ilə mübarizə səhnələri canlı inikasını tapmışdır [49, II, 484-488].

Deyildiyi kimi, Ağqoyunlu adı altında birləşmiş tayfalar konfederasiyaya müxtəlif vaxtlarda və müxtəlif şəraitlərdə qoşulmuşdular. “Kitabi-Diyarbəkriyyə”də bu prosesin ayrı-ayrı meqamları barədə müəyyən məlumatlara rast gəlirik. Məsələn, Qara Osmanla Hələb və Dəməşg hakimi Sultan Çəkərn arasındakı konfliktədən bəhs edərkən, Ə.Tehrani göstərir ki, münəqişənin səbəblərindən biri İnallu, Bayat və Əfşar tayfalarının müəyyən qisminin Sultan Çəkəmdən üz döndərərək Qara Osmana qoşulması olmuşdu. Sultan Çəkəm onları geri tələb etmiş, lakin tələbi yerinə yetirilməmişdi [49, I, 60]. Burada adı keçən Bayat boyu haqqında (bəzi hallarda bu ad “bəyaz” şəklində də verilir – R.Ş.) əsərin digər hissələrində də müxtəlif məlumatlara rast gəlirik. Məsələn, Uzun Həsənin Qaraqoyunlu sərkərdəsi Rüstəm ibn Tərxanla döyüşünə həsr olunmuş fəsildə oxuyuruq: “Sahibqran Hacı İsa kəndində düşərgə salıb üzü

Dəcəyə sarı dayandı və döyüşə hazırlaşmağa başladı. 800 evlə Qaracadağ ətrafında yaşayan Qara bəy Zülqədər, Nasir Hüseyn bəy Beyazi və Əbdü Bəyazi (bunlar Bayat boyunun başçıları idi – R.Ş.) qaçıb çayı keçdilər və Şama tərəf getdilər. Şahzadələr Sultan Xəlil, Məhəmməd bəy (Uzun Həsənin oğlanları – R.Ş.) və Əmir bəy (yuxarıda adı keçən Əmir bəy Mosullu – R.Ş.) nə qədər onları toplayıb [geri qaytarmağa] çalışdıarsa, xeyri olmadı. Qaraqoyunluların qorxusu Bayat [boyunun] qəlbinə elə təsir etmişdi ki, Ayı bürcünün ulduzları kimi hərəsi bir tərəfə dağıldı” [49, I, 265].

Burada belə bir cəhət də diqqəti çəkir ki, hərbi əməliyyatlarda tayfalar nisbətən avtonom və kompakt şəkildə iştirak edirdilər və qoşunun tərtibində sırf hərbi-taktiki prinsiplərlə yanaşı, tayfa prinsipi də gözlənilirdi. Bu fikri təsdiq edən faktlar “Kitabi-Diyarbəkriyyə”də kifayət qədərdir. Məsələn, elə yuxarıda sözü gedən döyüşdə Uzun Həsən küfrlü və həməzəacılı tayfalarını kəşfiyyətə göndərmişdi [49, I, 270]. Həmin döyüşdən bəhs edən fəslin başqa bir yerində isə müəlif yazır: “Cahangir Mirza Sahibqranın, Əlişəkər bəy və Solan bəy sağ cinahda olan pornak və Piitən [oğlu] İsgəndərin, Şahəli bəy və Şahsuvar bəyln dəstələri solda olan Şeyx Həsən Kürdun, Mənsur Əfşarın, bəyaz (bayat) və qütbəklü [boylarının], Piri bəy, Möhrdar, Kişayış, Şahhacı bəy Qavrudi Əmir bəyin, Həsən Çələbinin və mosullu camaatının üstünə gəldi” [49, I, 273]. Buradan aydın olur ki, pornak, bayat, qütbəklü və mosullu tayfaları döyüşdə məhz tayfa şəklində iştirak etdirmişlər. Beləliklə, tayfa prinsipi təkcə Ağqoyunlu cəmiyyətinin sosial-siyasi strukturunda deyil, qoşunun təşkilində də önəmli təsire malik bir faktor kimi çıxış edirdi.

“Kitabi-Diyarbəkriyyə”də bir sıra tayfaların Ağqoyunlu Qaraqoyunlu mübarizəsində gah bu, gah da digər tərəfi müdafiə etməsinə dair çoxsaylı, bəzən son dərəcə ətraflı bilgilərə rast gəlirik. Bu baxımdan müəllifin Suriyanın şimal-şərqində məskunlaşmış dügər (dögər, düyer) tayfası barədə məlumatları maraqlandırır. Qeyd edək ki, bu tayfanın həm Qaraqoyunlular,

həm də Ağqoyunlularla qohumluq əlaqələri vardı. Belə ki, düğərlərin əmiri Səlim bəy Qara Osmanın bacısına evlənmişdi. Onun oğlu Göycə Musa isə öz qızını Qara Yusifiri oğlu İsgəndər Mirzaya ərə vermişdi [68, 203]. “Kitabi-Diyarbəkriyyə”də həmin Göycə Musanın , onun qardaşı Dəməşq Xacənin və əmisi oğlu Yağmur Dügərin Qara Osmanla münasibətlərinə dair çeşidli faktlar öz əksini tapmışdır. Ə.Tehranninin yazdığına görə, iyirmi min evin başçısı olan Dəməşq Xacə Qara Osmanla düşmənçilik edirdi. Onun əmisi oğlu Yağmur bəy isə tabeliyində olan min ailəni, həmçinin daha üç min ailəni götürüb Qara Osmanın tərəfinə keçmişdi. 1404-cü ildə Dəməşq Xacə ərəblər tərəfindən öldürüldü. Bunu eşidən Qara Osman Yağmur bəylə birlikdə Ruha qalasına hücum etmiş və qalanı tutub Yağmur bəyə vermişdi [49, I, 53-67]. Qardaşının yerinə düğərlərin başçısı olan Göycə Musa Ağqoyunlularla ədavətdən əl çəkməmiş, 1421-ci ildə İsgəndər Mirza ilə Qara Osman arasında ilk döyüşdə Qaraqoyunluların tərəfini saxlamışdı. Bu da Qara Osmanın məğlubiyyətində az rol oynamamışdı [49, I, 76-82].

Qaraqoyunluların tərəfində olub sonra Ağqoyunlulara qoşulmuş tayfalardan biri də Ərzrum və Bayburtda yaşayan duxarlu tayfası idi. 1434-cü ildə İsgəndər Mirzanın hücumuna məruz qalmış Şirvanşah Xəlilullahın köməyinə gedən Qara Osman Ərzrumu tutub duxarluları özünə tabe etmişdi [49, I, 108]. Lakin Qara Osmanın vəfatından sonra duxarlular yenidən Qaraqoyunluların tərəfinə keçmişdilər. Yalnız 1457-ci ildə Bayburtda yaşayan duxarlular şəhəri döyüşsüz olaraq Uzun Həsənə təslim etmişdilər. 1468-ci ildə Cahanşahın öldürülməsindən sonra isə onlar bütünlüklə Ağqoyunlu konfederasiyasına daxil olmuşdular.

Ümumiyyətlə, Cahanşahın məğlubiyyətindən və Qaraqoyunlu dövlətinin süqutundan sonra əksər Qaraqoyunlu tayfaları Ağqoyunlulara qoşulmuşdular. Bu baxımdan Ə.Tehranninin Qaraqoyunlu tarixində mühüm rol oynamış cəqirli tayfası barədə yazdıqları maraqlıdır. Sultan Əbu Səid üzərində qələbədən sonra Uzun Həsənin Ərdəbildən keçərək

Təbrizə doğru hərəkətini təsvir edərkən o, yazır: “Ərdəbil, Qızılağac və Muğan bütün cəgırlu tayfaları və qəbilələri ilə birlikdə Əmir Əli bəyin (söhbət Cahənşahın divan əmiri, yuxarıda adı keçən Əmir Bayəzid [ibn] Bəstam Cəgırlunun oğlundan gedir – R.Ş.) irsi torpaqları idi; Cahənşah məğlub olan zaman Sahibqran onu öldürməyib aman vermiş, sonra da irsi mülklərinə əmir təyin olunması barədə fərman verib yola salmışdı; o, Sultan Əbu Səid Mirzaya meyl göstərməmiş və Sultan məğlub olduqdan sonra qüdrətii dövlətə üz tutub hörmət və iltifata layiq görülmüşdü” [49, II, 521].

Əlbəttə, bütün bunlar “Kitabi-Diyarbəkriyyə”də xatırlanmış tayfaların heç də hamısı deyil. Ə.Tehrani öz əsərində həmçinin baharlı, zülqədər, sədlu, qaramanlı, mamaşlu, əlihacılı, qocahacılı, bayramlı və s. tayfalar barədə az və ya çox dərəcədə məlumatlar vermişdir. Lakin, fikrimizcə, nəzərdən keçirilmiş nümunələrdə Ağqoyunlu cəmiyyətinin strukturunda tayfaların necə önəmli bir yer tutmasını təsəvvür etməyə imkan verir. Təbii, ki, bu tayfaların əksəriyyəti köçəri və yarımköçəri həyat təzi keçirirdi, bütövlükdə isə “köçərilər – kənd - şəhər” sosial üçbucağı Ağqoyunlu (eləcə də Qaraqoyunlu) cəmiyyətinin əsasını təşkil edirdi [34, 3]. Əlbəttə, burada köçərilər dominant və daha fəal bir ünsür kimi çıxış edirdilər. Bu, “Kitabi-Diyarbəkriyyə”nin birinci cildində xüsusilə aydın nəzərə çarpır. Köçəri həyatın təsviri sanki təhkiyəyə dinamizm bəxş edir. Əsərin ilk fəsilləri köçərilərin oturaq əhali üzərinə aramsız yürüşlərindən soraq verir. Aydındır ki, “Osman bəy Ərzincan, Bayburt və Tərcanatda fəth etdiyi kənd və qalaları qohum-əqrəbası arasında bölüşdürərək qışlamaq üçün Diyarbəkriyə getdi. Yənə yazın əvvəlində Mardinin taxıl zəmilərini öz sürülərinə yedirdi” [49, I, 95] – tipli cümlələrin arxasında köçərilərin oturaq əhali üzərinə, maldarların əkinçilər üzərinə hücumları dayanır.

Köçəri həyatın ən mühüm elementi – sürülərlə birlikdə yaylaqdan qışlağa və əksinə aramsız hərəkətdir. “Kitabi-Diyarbəkriyyə”nin birinci hissəsində bu prosesin ab-havası da

çox aydın duyulur. Qışlaq mövsümü sosial-siyasi və hərbi fəallığın zəifləməsi, hətta tam dayandırılması deməkdir. Fövqəladə hallar istisna olmaqla bu zaman hərbi əməliyyatlar da keçirilmir. Məhz buna görədir ki, osmanlıların Trabzon ətrafına hücumundan qışlaqda xəbər tutan Uzun Həsən yerindən tərpənmir və yazın gəlişini gözləyir [49, II, 384]. Yaxud ağır məğlubiyyətə uğratdığı Qaraqoyunlu qoşununu qış olduğu üçün təqib etmir və qışlamaq üçün Diyarbəkərə qayıdır [49, II, 431]. Nəhayət, köçəri həyatın digər mühüm elementi daimi çətinliklər, sonsuz məhrumiyətlər, maddi təminatın qeyri-sabitliyi, təsadüflərdən asılılığıdır. “Kitabi-Diyarbəkriyyə”də Uzun Həsənin siyasi səhnəyə atıldığı ilk çağlardakı acınacaqlı maddi durumu ilə bağlı çox maraqlı faktları məhz bu şəraitin nəticəsi kimi mənalandırmaq olar: “Sahibqran əmisi Yaqub bəyin xidmətində tək-tənha qaldı. Bu vaxt elə yoxsul idi ki, göy bezdəri bir dəst paltardan, bir yapıncıdan və bir baş atdan başqa bir şeyi yox idi. Bu səbəbdən çox vaxt piyada getməyi üstün tuturdu” [49, I, 152]; “Bu yurdda Sahibqranın adamları üçün qıtlıq idi. Qəflətən qeybdən bir kök öküz gəldi. Onu bir atla birlikdə kəsib yedilər” [49, I, 188]; “Nökərlərini bəziləri... Sevrək tərəfə getdilər, oradan çoxlu at gətirdilər, başlarını kəsib yedilər. Sahibqran üçün bir quzu və bir keçi bəsləyirdilər. Abadlığı olmayan bu çöldə bir canavar o quzuya görə qoşunla bərabər hərəkət edirdi ki, bəlkə bir gecə quzuya hücum edə bilsin. Bir gecə fürsət tapdı, o qədər admırı içindən həmin quzunu apardı” [49, I, 191]. Bu faktlardan birincisi ilə sonrakı ikisini təqribən 15 illik bir zaman fasiləsi ayırır, bu da öz növbəsində qeyd olunan şəraitin, doğurduğu durumun nə qədər davamlı olmasını göstərir.

Hər halda “Kitabi-Diyarbəkriyyə”nin ikinci hissəsində köçəri ruhu kifayət qədər zəifləyir, şərq-müsəlman cəmiyyətinin atmosferi aydın şəkildə duyulmağa başlayır. Əlbəttə, bu, Aqqoyunlu konfederasiyasının daxili təkamülünün, Uzun Həsənin sosial həyatın və dövlətin tayfa strukturunu aradan qaldırmağa, müxtəlif tayfaların avtonom fəaliyyətinə son qoyub

güclü mərkəzi hakimiyyətə, aqrar iqtisadiyyata əsaslanan ənənəvi şərq imperiyası yaratmağa yönəlmiş məşhur islahatların birbaşa nəticəsi idi. Lakin tədqiqatçıların qeyd etdiyi kimi o, bu işi axıra çatdırma bilmədi [34, 12]. Elə buna görədir ki, "Kitabi-Diyarbəkriyyə"də kifayət qədər dolğun mənzərəsi yaradılan Ağqoyunlu cəmiyyətinin sosial strukturunda və idarəçilik sistemində iki xüsusiyyət aydın şəkildə sezilir. Bunlardan birincisi köçəri həyat tərzini ünsürləri ilə klassik müsəlman cəmiyyətinə xas olan elementlərin sintezi, ikincisi isə idarəçilik sistemində hərbi və mülki idarəçiliyin çulğışmasıdır.

"Kitabi-Diyarbəkriyyə"də təsviri verilən cəmiyyətin başında sultan (padşah) dayanır. O, müasir dillə desək, həm qanunverici, həm də icraedici hakimiyyətin başçısıdır, həm mülki, həm də hərbi strukturlara eyni zamanda rəhbərlik edir. Başqa sözlə, sultan həm dövlət başçısı, həm də aii baş komandandır. Ağqoyunlu (eləcə də Qaraqoyunlu) cəmiyyətinin tipologiyası və bütöviükdə tarixi şərait elədir ki, sultanın həll etdiyi məsələlər içərisində hərbi siyasət ön planda durur; o, orduya bilavasitə rəhbərlik edir, hərbi əməliyyatların planlaşdırılması və həyata keçirilməsi onun şəxsi nəzarəti və iştirakı ilə baş verir. Doğrudur, lokal xarakterli hərbi əməliyyatlar hansısa görkəmli əmirin və ya sərkərdənin başçılığı ilə də həyata keçirilə bilər. Lakin ən mühüm döyüşlərdə şah şəxsən iştirak edir, qoşunun yerləşməsinə (dislokasiyasını), düzülüş qaydasını, hansı dəstənin kəşfiyyətə yollanması, hansı dəstənin pusquda dayanması və s. kimi məsələləri özü həll edir. Əlbəttə, şah döyüşün gedirənə müdaxilə etməyə də bilər: bu zaman o, hərbi səhnədəki vəziyyət barədə müntəzəm məlumatlar almaqla və ya döyüş meydanını müəyyən bir nöqtədən seyr etməklə, lazımi göstərişlər verib ordunu öz qərargahından idarə edir. Lakin bir qayda olaraq, çətin və həlledici məqamiarda şah hərbi meydanına atılır, bir yarıdan döyüşür, bir yandan da döyüşçülərin mənəvi əhvalını gücləndirmək və qələbə əzmini artırmaq məqsədilə təsirli çıxışlar edir. Bu da adətən döyüşün

nəticəsinə həlledici təsir göstərir. “Kitabi-Diyarbəkriyyə”də Qara Yülük Osmanın, Uzun Həsənin, eləcə də Qaraqoyunlu Cahanşahın iştirak etdiyi çoxsaylı döyüş səhnələri öz əksini tapmışdır. Məsələn, Uzun Həsən 1457-ci ildə Rüstəm ibn Tərhanın başçılıq etdiyi Qaraqoyunlu qoşunu ilə döyüşərkən öz əsgərlərini qorxuya düşüb tərəddüd etdiklərini gören zaman kiçik bir dəstə ilə hərbi meydanına atılır və əsgərlərinə müraciətlə deyir: “Düşmən qaçır, heç nədən qorxmayın! Özünü cəsarət və mərdlik məqamından yerə saimayın!” [49, I, 278]. Məhz bu məqamdan etibarən döyüşün gedişində dönüş yaranmış və o, Ağqoyunluların qələbəsi ilə nəticələnmişdi. Yaxud Astrabad şəhəri yaxınlığında Qaraqoyunlularla cığataylar arasında baş vermiş döyüşü təsvir edərkən, Ə.Tehrani yazır: “Cahanşah Mirza şəxsən Rüstəm-zal kimi vuruşurdu və hay çəkib əmirlərə və nöqərlərə (əsgərlərə – R.Ş.) deyirdi: “Biz burada ölməli ya da sağ qalmalıyıq. Ürəkli olun bu gün mərdlik günüdür!” Bu sözləri deyib şir kimi nərə çəkir və qılınc çalırdı” [49, II, 349].

Əlbəttə, hərbi siyasəti sultan heç də tək başına müəyyənləşdirmirdi, yəni bu sahəyə aid strateji və taktiki məsələləri yalnız o həll etmirdi. Bunun üçün sultanın yanında hakim elitanın üzvlərindən ibarət “Məsləhət Şurası” fəaliyyət göstərirdi ki, ən ciddi məsələlər (daha çox taktiki xarakterli) məhz bu “Şura”nın müzakirəsinə çıxarılırdı. “Tayfa demokratiyası”nın təzahürü olan bu quruma sultanın yaxın adamları (qardaşları, oğulları və s.), tayfa başçıları, görkəmli əmirilər və sərkərdələr, dövlət aparatının bəzi nümayəndələri daxil idi. Həmin “şura” xüsusi terminlə – “kənkaş” sözü ilə (hərfi mənası “məsləhətləşmə”, “məşvərət” deməkdir – R.Ş.) adlandırılmışdı. Qeyd edək ki, bu termin “Kitabi-Diyarbəkriyyə”nin fəsillərindən birinin başlığında işlənmişdir: “Zəkr-e kənkaş-e an həzrət dər Tərcan ba oməra və ərkan-e douləf”, yəni “o həzrətin (Uzun Həsənin – R.Ş.) Tərcanda əmirilər və dövlətin dayaqları ilə məsləhətləşməsi haqqında” [49, I, 228]. Bundan əlavə əsərdə həmin “Şura”nın müxtəlif

şəraitlərdə fəaliyyətinə dair çoxsaylı faktlara rast gəlirik. Həmin faktların təhlili göstərir ki, "Şura"nın rəyi və onun üzvlərinin təklifləri daha çox tövsiyə xarakteri daşıyırdı – son söz yənə sultanın idi. Yəni sultan "Şura" üzvlərinin təkliflərini dinlədikdən sonra son qərarı özü verirdi və bu qərar həmin təkliflə üst-üstə düşməyə də bilərdi. Məsələn, Rüstəm ibn Tərxa ilə yuxarıda adı keçən döyüş ərəfəsində Uzun Həsən belə bir məsləhətləşmə aparır və ona aşağıdakı təklif verilir: "Onlar (Qaraqoyunlular – R.Ş.) möhkəm bir yerdə mövqə tutduqları üçün yaxşısı budur ki, onlar gəlməyincə, biz də yerimizdən tərpənməyək. Onların borcu – hücum etmək, bizim borcumuz isə müdafiə olunmaqdır" [49, I, 272]. Lakin Uzun Həsən bu təkliflə razılaşmamışdı.

Başqa bir şəraitdə isə nəticə əksinə olmuşdu, yəni Uzun Həsən "Şura"nın təklifini müsbət qarşılamışdı: Cahanşahın məğlubiyyətindən sonra Uzun Həsən dərhal Azərbaycana yollanmaq və orada öz hakimiyyətini bərqərar etmək niyyətinə düşmüşdü. Lakin "əmirilər ərz etdilər ki, əgər indi Sahibqranın dünyanı bəzəyən ağıllı Azərbaycanı və onun şəhərlərini zəbt etmək fikrinə düşsə, həm öz qoşunumuz, həm də vətənlərinə dönməkdə olan Qaraqoyunlu qoşunu üçün böyük narahatlıq yaranar... Əgər müzəffər əsgərlər onların ardınca getsələr, bütün Qaraqoyunlular məhv olar: yaxşı olar ki, padşah hərəkət vaxtını bir müddət təxirə salıb məğlub qoşuna aman versin... Həmçinin şiddətli qar və güclü şaxta bizim yolumuzu kəsib. Qışın sərxoşluğu keçib gedəndən sonra... Sahibqran həzrətlərinin ədalət və səxavət yağışı ilə aləmi xürrəm, insanları şad edirik. Sahibqran bu məsləhəti düzgün saydı və əmirilərin təklifini qəbul etdi..." [49, II, 431].

Deyildiyi kimi döyüş ərəfəsində qoşunun yerləşmə və düzülüş qaydasını şəxsən şah müəyyənləşdirirdi. "Kitabi-Diyarbəkkriyyə"dəki çoxsaylı faktlar qoşunun tərkibinin kifayət qədər standartlaşdığını söyləməyə əsas verir. Yəni bir qayda olaraq, qoşun sağ və sol cinahlardan, cən və mərkəzi dəstələrdən ibarət olurdu. Bu dəstələrin hər biri xüsusi terminlə ifadə edilirdi: sağ cinah – "meyməne", sol cinah – "məysəre", ön

dəstələr – “məriqalay”, mərkəzi qüvvələr – “qul” yaxud “qəlb” adlanırdı [49, I, 273]. Ordunun strukturunda “qaravul” adlanan kəşfiyyat dəstələri xüsusi yerə və əhəmiyyətə malik idi. Sayca çox da böyük olmayan bu dəstələrə hərbi işdə yüksək səriştəsi olan görkəmli əmirlər başçılıq edirdi. “Qaravul”un vəzifəsi casusluq fəaliyyətindən deyil, müasir herb nəzəriyyəsi dili ilə desək, “döyüş vasitəsi ilə kəşfiyyat” aparmaqdan ibarət idi. Bu yolla düşmən bir növ “dişə vurulur”, onun canlı qüvvəsi, təchizat səviyyəsi, döyüş ruhu barədə təsəvvür əldə olunurdu. Məsələn, Uzun Həsənlə həlledici döyüş ərəfəsində Cahənşah məşhur emirlərindən biri Qasım Pervanəçini kəşfiyyata göndərmiş və yalnız onun məğlubiyyətindən sonra Ağqoyunluların gücünü və imkanlarını real şəkildə qiymətləndirib əvvəlki təkəbbüründən əl çəkmişdi, hətta qopruxuya düşüb geri dönmək variantını götür-qoy etməyə başlamışdı [49, II, 419]. Qeyd edək ki, Ə.Tehrani demək olar, təsvir etdiyi bütün əsas döyüşlərdə kimin kəşfiyyata göndərildiyi, hətta kəşfiyyat dəstəsi üzvlərinin sayı barədə məlumat vermişdir.

Əlbəttə, kəşfiyyat dəstələri ilə yanaşı, sultanlar düşmən barədə informasiya toplamaq üçün casuslardan da istifadə edirdilər. Bu məqsədlə şübhə doğurmayacaq adi adamlar, məsələn, dərvişlər işə cəlb olunurdu. “Kitabi-Diyarbəkriyyə”də bu baxımdan maraqlı doğuran bir fakt öz əksini tapmışdır: Rüstəm ibn Tərxanla döyüşə hazırlaşarkən, Uzun Həsənin düşərgəsinə bi dərviş gəlir və ona bir şam verərək, “bu şamı Kəsəkən Abdal göndərib” – deyir. Uzun Həsən intuisiyasının hökmü ilə: “Kəsəkən Abdal - Rüstəm Tərxandır, sən də onun casususan” – söyləyir və əmr edir ki, onu sorğu-suala tutsunlar. Dindirilmə zamanı dərviş Rüstəm ibn Tərxanın yanından casusluq məqsədilə gəldiyini etiraf edir və həbs olunur [49, I, 265].

Bundan əlavə, döyüşlər ərəfəsində göndərilən çoxsaylı eicilər diplomatik missiya ilə yanaşı, casusluq funksiyasını da yerinə yetirir, düşmənin vəziyyəti və həqiqi niyyətləri barədə sultana məlumat çatdırırlar. Məsələn, Uzun Həsənin qardaşı

oğlu Murad bəy elçi sifətilə Sultan Əbu Səidin yanında olub geri döndükdən sonra onun dediyi sözlərə və verdiyi vədlərə rəğmən döyüşə hazırlaşdığını Uzun Həsənə bildirmişdi. Uzun Həsən də bu məlumata əsasən adekvat addımlar atmışdı [49, II, 476]. Başqa bir misal: Bağdaddan Cahanşanın oğlu Həsən Əlinin üzərinə yerişən Uzun Həsən Sultan Mahmud Hacılı adlı şəxsi məhz “Qaraqoyunlu qoşununun kəmiyyət və keyfiyyəti barədə xəbər bilmək” üçün onun yanına elçi göndərmişdi [49, II, 461]. Həsən Əli isə elçinin öldürülməsinə icazə vermişdi, halbuki elçi toxunulmazlıq statusuna malik idi və ona əl qaldırmaq, Ə.Tehrannin də yazdığı kimi, “islam aləmində böyük qəbahət və yolverilməz hərəkət sayılırdı” [49, II, 462].

Ağqoyunlu dövlətinin hərbi iyerarxiyasında “boy növərləri” adlanan təbəqə xüsusi mövqeyə malik idi. Qeyd edək ki, “Kitabi-Diyarbəkriyyə”də qoşunun sırayı üzvləri əksər hallarda “növər” adlandırılır. Mövcud tədqiqatlarda “növərlər” sosial statusu və iqtisadi vəziyyəti baxımından osmanlı “sipahi”ləri ilə eyniləşdirilir [34, 67]. “Boy növərləri” isə bilavasitə sultana tabe olan, xüsusi imtiyaza malik qvardiya hissələri idilər. Onlar fərdi qaydada Ağqoyunlu tayfalarından seçilir və daha tayfanın hərbi strukturuna daxil olurdular. İ.P.Petruşevskinin qeyd etdiyi kimi, boy növərləri əsasən Ağqoyunlu ulusunun əsasını təşkil edən bayanduri tayfasından seçilirdilər [36, 90]. “Kitabi-Diyarbəkriyyə”dəki çoxsaylı faktların təhlili əsasında bu nəticəyə gəlmək olur ki, boy növərləri sonrakı – Səfəvi dövründə “qorçular” adlandırılan şah qvardiyasına yaxın funksiyaları yerinə yetirirdilər, hərçənd “qorçu” istilahi “Kitabi-Diyarbəkriyyə”də də işlənmişdir [49, II, 302].

“Kitabi-Diyarbəkriyyə” ilə tanışlıqdan sonra adi oxucu da Ağqoyunlu və Qaraqoyunlu dövlətlərinin hərbi-siyasi həyatında və dövlət idarəçiliyində əmirlərin olduqca mühüm və aparıcı rol oynadığı qənaətinə gələ bilər. Əsasən konfederasiyaya daxil olan tayfaların hərbi elitasını təşkil edən əmirlər özləri də müxtəlif kateqoriyalara bölünürdülər. Hər şeydən əvvəl, iri torpaq sahələrinə (soyurqallara) malik və dövlət aparatında

mühüm vəzifələr tutan “böyük əmirləri” və ayrı-ayrı qoşun bölmələrinə rəhbərlik edən adi (“kiçik”) əmirləri fərqləndirmək lazımdır. Həsən bəy Rumlu əmirlərdən danışarkən, onları “ümərayi-dərgah” (saray əmirləri) və “ümərayi-ləşkər” (qoşun əmirəri) deyə iki yerə bölür [54, 389, 461]. “Kitabi-Diyarbəkriyyə”də isə bu bölgü “ümərayi-divan” (divan əmirləri) və “ümərayi-qoşunat” (qoşun əmirləri) şəklindədir [49, II, 427].

Əmirlərin dövlət idarəçiliyində, o cümlədən orduya rəhbərlikdə mühüm rolunu aşkarlayan faktlardan biri də budur ki, Ağqoyunlu (eləcə də Qaraqoyunlu) dövlətində mərkəzi dövlət aparatı funksiyası daşıyan və bilavasitə sultana tabe olan “ali divan” (“divani-əla”) ilə yanaşı, xüsusi “əmirlər divanı” (“divani-əmarət”) də fəaliyyət göstərirdi. Əgər “ali divan”a ilk növbədə sosial-iqtisadi problemlərin həlli ilə məşğul olan yüksək vəzifəli şəxslər (vəzir, münşi əl-məmalik, müstövfi, qazi əl-qızat, xəzinədar və s.) daxil idisə, “əmirlər divanı” böyük rütbəli hərbi əyanlardan təşkil olunurdu. C.Vuds haqlı olaraq yazır ki, mülki idarəçiliklə əlaqədar olan vəzifələrə əsasən şəhər əhalisinin nümayəndələri təyin olunurdu, hərbi rəhbərliyə isə müxtəlif tayfaların təmsilçiləri seçilirdi [68, 11]. Başqa sözlə, bürokratik aparatda qeyri-türk xalqların, ilk növbədə farsların nümayəndələri üstünlük təşkil edirdisə, hərbi vəzifələr bir qayda olaraq türk əyanlarının əlində olurdu. Bunu sadəcə “Kitabi-Diyarbəkriyyə”də işlənmiş, məsələn, vəzir adları ilə divan əmiri vəzifəsini tutan şəxslərin adlarının müqayisəsi yolu ilə asanlıqla müəyyənləşdirmək və görmək olar.

Adı çəkilən “divan əmiri” vəzifəsinin mahiyyətini açıqlamazdan öncə, bir məsələnin üzərində dayanmaq vacibdir. Məsələ belədir ki, mövcud tədqiqatlarda həmin vəzifənin, eləcə də o dövrün digər idarəetmə postlarının funksiyaları barədə mülahizələrdə kifayət qədər dolaşmaq, hətta zidiyyətli məqamlar vardır. Əlbəttə, bu ilk növbədə, mənbələrdəki məlumatların dolaşdıqlığının və dumanlı olmasının nəticəsidir. Digər tərəfdən Ağqoyunlu və Qaraqoyunlu dövlətlərində olan idarəetmə orqanlarının və ayrı-ayrı konkret vəzifələrin, eləcə də uyğun

terminologiyanın sonrakı dövrlərdə – XVI, hətta XVII əsrdə (Səfəvi dövründə) cüzi dəyişikliklərlə saxlandığını nəzərə alsaq, problemin kökü bir qədər də aydınlaşar. Biz məsələnin təfsilatına varmadan bir şeyi qeyd etməyi lazım bilirik: müxtəlif dövrlərə aid mənbələrin məlumatları əsasında Ağqoyunlu, Qaraqoyunlu, eləcə də Səfəvi dövlətlərinin idarəetmə sistemi, ayrı-ayrı orqanların və vəzifələrinin mahiyyəti barədə mülahizə yürüdərkən, onların daxili təkamülünü və transformasiyasını hökmən nəzərə almaq lazımdır, əks halda qeyd olunan dolaşlıq və zidiyyətlərdən yaxa qurtarmaq mümkün deyil. Odur ki, biz buradakı şərhimizdə bilavasitə “Kitabi-Diyarbəkriyyə”də rast gəldiyimiz faktlardan çıxış etmişik.

Divan əmiri (“əmiri-divan”) yuxarıda adı çəkilən əmirlər divanına rəhbərlik edirdi. O, müasir dillə desək, baş qərargah reisi funksiyalarını yerinə yetirirdi və hərbi əməliyyatlarını planlaşdırılması və həyata keçirilməsində olduqca önəmli rol oynayırdı. Hər halda divan əmiri Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətlərində son dərəcə böyük nüfuza və təsir imkanlarına malik idi. Bu, “Kitabi-Diyarbəkriyyə”dəki çoxsaylı faktlardan aydın görünür. Lakin həmin faktlar başqa bir maraqlı məqamı da üzə çıxarır: təkçə əmirlər divanının başçısı deyil, onun üzvləri də divan əmiri adlanırdı. Məsələn, Ə.Tehrani Qaraqoyunlu Caharişahın oğlu Həsən Əlinin qiyamını yatırmasından bəhs edərkən yazır: “Cahanşah Mirza Təbrizə gəldi və əmir Ərəbşahi yenidən divanı əmiri təyin etdi. Həmin vaxt Əmir Bayəzid Bəstam vəfat etdi və qardaşı Əmir Əbulfəth divanda onun yerinə təyin olundu. Əmir Pirzad Buxari və Solan bəy də divan əmirləri oldular” [49, II, 360].

Burada adı keçən Əmir Bayəzid bəllidir ki, əmirlər divanının başçısı idi (bir vaxtlar onun atası, Qara Yusifin məşhur əmiri Bəstam Cagırlu da həmin vəzifəni daşımışdı) və qardaşı Əbulfəth bəy də məhz bu mənada “əmiri-divan” olmuşdu. Belə olan halda aydındır ki, sözü gedən o biri əmirlər adı üzv anlamında divan əmiri təyin edilmişdilər (şübhəsiz əmirlər divanında müəyyən vəzifə və səlahiyyət bölgüsü də mövcud

idi). Qeyd edək ki, Əbulfəth bəy Cagırlu buna qədər başqa bir divana – təvaçilər divanına (“divani-təvaci”) rəhbərlik edirdi və indi daha yüksək vəzifəyə təyinat almışdı. Həmin divan isə bu tipli digər divanlar (məsələn, pərvanəçilər divanı) kimi yəqin ki, əmirlər divanının nəzdində və divan əmirinin bilavasitə rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərirdi. .

Mənbələrdə və elmi ədəbiyyatda çox vaxt divan əmiri vəzifəsi başqa bir mənəblə – əmirülümərə (əmirlər əmiri) vəzifəsi ilə eyniləşdirilir. Lakin fikrimizcə, ən azı “Kitabi-Diyarbəkriyyə”nin təsvir etdiyi dövr üçün belə bir eyniləşdirilməyə yol verilə bilməz. Məsələn, əmirülümərə (“Kitabi-Diyarbəkriyyə”də bunun ekvivalenti olan “məlikülümərə” istilahına da rast gəlirik) vəzifəsi barədə Ə.Tehrannin qələmə aldığı faktlardan biri belədir: “Cahanşah Mirza Təbrizə doğru hərəkət edib Təbrizdə qışladı. Əmirülümərə və sahibdivan olan Şahəli Bayramini (Bayramlunu – R.Ş.) bir neçə xəyanətdə ittiham edib həbsə aldı və qalaya göndərdi” [49, II, 400]. Bu hadisə Cahanşahın Diyarbəkərə yürüşü ərafəsində baş vermişdi və həmin vaxt yuxarıda adı keçən Əbulfəth bəy əmiri-divan idi. Deməli, bunlar ayrı-ayrı vəzifələr olmuşlar. “Kitabi-Diyarbəkriyyə”dən əmirülüməranın daha çox baş komandan funksiyalarını yerinə yetirməsi anlaşılır. Təsadüfi deyil ki, C.Vuds “divan əmiri ” terminini “president of council”, “əmirülümərə”-ni isə “commander in-chief” kimi tərcümə etmişdir [68, 11].

Bir qədər öncə öləri şəkildə xatırladığımız “təvaçi” vəzifəsi də Ağqoyunlu və Qaraqoyunlu ordusunda mühüm vəzifələrdən sayılırdı. “Kitabi-Diyarbəkriyyə”dəki işarələrdən aydın olur ki, ayrıca divanda birləşmiş və belə demək mümkünsə, baş təvaçinin rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərən təvaçilərin əsas vəzifəsi ordunu canlı qüvvə sarıdan komplektləşdirmək, başqa sözlə, səfərbərliklə məşğul olmaq idi. Məsələn, 1434-cü ildə Şahruxun Azərbaycana yürüşünü təsvir edərkən Ə.Tehrani yazır: “... Həzrət xaqan (Şahrux – R.Ş.) Şirvana kömək göstərmək və İsgəndəri dəf etmək üçün

Azərbaycana tərəf hərəkət etdi. Qoşununu artırmaq üçün Rey qışlağından başlamış Hindistan, Çiri, İraq, Xorasan və Təberistana qədər təvaçilər göndərdi. Ulduzlar qədər əsgər toplayıb saysız-hesabsız qoşun yığdı" [49 , I, 108-109]. Hərbi əməliyyatlar zamanı hərəkətin başlanma vaxtı və marşrutu barədə məlumatları ayrı-ayrı qoşun hissələrinə çatdırmaq da təvaçilərin funksiyasına daxil idi. Məsələn üçün ,Uzun Həsənin Bağdada yürüşə qərar verdiyi epizodda oxuyuruq: "Bu niyyət bütün qoşuna çatdırıldı, təvaçilər hərəkət xəbərinin yaydılar" [49, II, 458]. Göründüyü kimi, hərbi əməliyyatlar zamanı təvaçilərin işinin əhəmiyyəti birə beş artırdı.

Biz "Kitabi-Diyarbəkriyyə"də əksini tapmış idarəetmə orqanları və vəzifələrindən ən mühümləri saydığımız bir neçəsi üzərində dayandıq. Lakin əsərdə adı çəkilən, bu və ya digər dərəcədə mahiyyəti açıqlanan vəzifələrin siyahısı bundan qat-qat genişdir. Ə.Tehrani yeri gəldikcə qəçərçi, pərvanəçi, şirəçi, nəğarəçi, bayraqdar, qaziyi-əsgər, vəzir, yurtçi, əmiraxur, möhrdar, darğa, carçı, qulluqçu, bəkavul, mehmandar və s. kimi vəzifələri xatırlatmış, bir çox hallarda onların funksiyalarını anladan yığcam qeydlər vermişdir (əlavə məlumat üçün bax: 12, 42-73). Bütün bunlar Ağqoyunlu (eləcə də Qaraqoyunlu) dövlətində hərbi və mülki idarəçiliyin kifayət qədər inkişaf etmiş struktura malik olduğunu parlaq şəkildə nümayiş etdirir.

Yeri gəlmişkən, mülki idarəçilikdə ən mühüm vəzifələrdən biri vəzir idi. Vəzir faktiki olaraq ali divana rəhbərlik edirdi, lakin onun diqqət mərkəzində ilk növbədə maliyyə məsələləri dururdu. O, maliyyə sisteminin normal fəaliyyətini təmin etmək və dövlət xəzinəsinə daxil olan gəlirləri artırmaq məqsədinə yönəlmiş digər mülki və inzibati vəzifələri də yerinə yetirirdi. "Kitabi-Diyarbəkriyyə"də bu mənəblə bağlı verilmiş bir qeyd xüsusi maraq doğurur. Uzun Həsəni Şiraza gəlişini təsvir edərkən müəllif yazır: "Sahibqran öz ağıllı və tədbirli vəziri Əmir Məcdəddin İsmayılı xalqı sakitləşdirmək, idarəçilik və maliyyə işlərini qaydaya salmaq, məmurlar təyin etmək üçün qabaqcadan şahərə göndərdi. O, əvvəllər Pərbudağın, Həsən

Əlinin və Sultan Əbu Səid Mirzanın vəziri olmuş sonra isə Sahibqranın divanında bu şərəfli vəzifəyə təyin olunmuşdu” [49, II, 526]. Bu sözlərdən aydın olur ki, vəzir vəzifəsi çox da siyasi vəzifə deyildi, hər hansı bir şəxs bu vəzifəyə təyin olunanda ilk növbədə onun professionallığı və səriştəliliyi əsas götürülürdü. Qeyd edək ki, vəzir öz vəzifələrini yerlərdəki nümayəndələri vasitəsi ilə həyata keçirirdi. “Kitabi-Diyarbəkriyyə”dəki qeydlərdən anlaşıldığına görə, sultandan əlavə, ayrı-ayrı şahzadələrin və vilayət hakimlərinin də vəziri olurdu və onlar da analoji funksiyaları yerinə yetirirdilər.

Yerli idarəçiliyin əsas yükü darğaların – vilayət və şəhər hakimlərinin (qeyd edək ki, “Kitabi-Diyarbəkriyyə”də “darğa” istilahı ilə “hakim” sözü sinonim kimi işlədilir) üzərinə düşürdü. Odur ki, hər hansı vilayət yaxud şəhər zəbt edildikdə, ora ilk növbədə darğa təyin olunurdu. Bu, bütün əsər boyu səpələnmiş çoxsaylı faktlarla təsdiqlənir və ikinci cilddəki “İsfahana və digər şəhərlərə darğalar təyin edilməsi haqqında” fəsildə [49, II, 497-508] daha aydın şəkildə özünü göstərir. Bəzən tam nəzarətə keçməmiş ərazilərə müxtəlif sultanlar tərəfindən darğalar göndərilirdi, bu da cürbəcür münaqişələr və mübarizələr doğururdu. Məsələn, Qaraqoyunluların süqutundan sonra demək olar ki, eyni vaxtda həm Sultan Əbu Səid, həm də Uzun Həsən Təbrizə və Azərbaycanın digər şəhərlərinə darğalar göndərmişdilər [49, II, 468-469]. Bir qayda olaraq, yeni tutulmuş vilayətlərə darğalarla bərabər vergi məmurları – amillər də təyin olunurdu.

Ağqoyunlu və Qaraqoyunluların dövlət idarəçiliyində, eləcə də hərbi və siyasi məsələlərin həllində şahla yanaşı şahzadələr də mühüm rol oynayırdı. Şahzadələrin dövlət idarəçiliyində təcrübə toplamasına şərait yaratmaq və onları gələcək siyasi hakimiyyətə hazırlamaq məqsədilə ölkənin mühüm vilayətləri onların ixtiyarına verilirdi. Bu zaman həmin vilayətlərdə şahzadələrin özlərinin idarəetmə aparatı (divanı) formalaşdırılırdı. Şahzadə azyaşlı olurdusa, vilayətin idarəçiliyi onun hami-tərbiyəçisi- “lələ”, yaxud “atabəy” adlandırılan əmir

tərəfindən heyata keçirilirdi (qeyd edək ki, Əbubəkr Tehrani əsərdə bu terminlərin hər ikisindən istifadə etmişdir [49, I, 190; 49, II, 328]). Ölkənin mühüm və iri vilayətlərinin şahzadələr arasında bölüşdürülməsi praktikasının, əlbəttə, mənfi nəticələri də olurdu. Bu, şahzadələrin müstəqilləşməsinə, bir-birilə rəqabət və mübarizə aparmasına, hətta şaha qarşı çıxmasına şərait yaradırdı. Həmin işdə şahzadələrin yaxın ətrafının ("lələ"lərinin və digər əmirlərin), eləcə də onların gələcəkdə məhz öz oğlunu şah görmək istəyən analarının da əhəmiyyətli təsiri olurdu. "Kitabi-Diyarbəkriyyə"nin ikinci hissəsində Teymuri şahzadələri arasında qanlı mübarizənin, həmçinin Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşahın öz oğlanlarının (ilk növbədə Pirbudaq Mirzanın və Həsən Əlinin) müstəqillik cəhdlərinin qarşısını almaq istiqamətində gördüyü tədbirlərin geniş mənzərəsi verilmişdir. Elə həmin hissədə müəllif ayrı-ayrı Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu şahzadələrinin siyasi və mənəvi-əxlaqi xarakteristikasına, onların idarə etdiyi konkret vilayətlərdəki vəziyyətin təsvirinə geniş yer ayırmışdır. Diqqəti çəkən cəhətlərdən biri budur ki, hərbi-siyasi sabitliyin olmadığı bir şəraitdə ölkə ərazisinin şahzadələr arasında bölgüsü birdəfəlik səciyyə daşımırdı və şəraitə uyğun olaraq bu sahədə də dəyişiklik edilirdi. Məsələn, Cahanşah əvvəlcə İsfahanı Məhəmmədi Mirzaya, Kermanı Əbülqasım Mirzaya, Şirazı (Farsı) isə Pirbudaq Mirzaya vermişdi. Lakin Pirbudaq Mirza onun üzünə ağ olduqdan sonra onu Şirazdan çıxarıb Bağdada göndərmiş, Şirazı isə bir müddət Məhəmmədi Mirzanın (həmin vaxt İsfahan birbaşa şah divanına tabe edilmişdi), sonra da Əbu Yusif Mirzanın ixtiyarına vermişdi; İsfahanın idarəçiliyi isə yenidən Məhəmmədi Mirzaya tapşırılmışdı.

Sonralar həmin əraziləri ələ keçirmiş Uzun Həsən bu vilayətləri öz oğulları arasında aşağıdakı şəkildə bölüşdürmüşdü: İsfahan – Uğurlu Məhəmmədə, Kerman – Zeynal Mirzaya, Şiraz – Sultan Xəlilə, Bağdad isə kiçik yaşlı Məqsud Mirzaya verilmişdi. Qeyd edək ki, bu bölgüdə şahzadələrin hərbi uğurlardakı xidməti, şaha sədaqəti də

nəzərə alınır. Ümumiyyətlə, şahlar şahzadələri incik saiməməq üçün hər şeyi nəzərə alı, maksimum obyektiv olmağa çalışır, təfiriqələr üçün bəhanə yeri qoymamağa səy göstərirdilər. Bu baxımdan “Kitabi-Diyarbəkriyyə”də Qaraqoyunlu Cahanşahla bağı verilmiş bir qeyd maraqlı doğurmaya bilməz: “Cahanşah Mirza Pırbudağı Şirazdan çıxardıqdan və o, Bağdada getdikdən sonra Əbu Yusif Mirzanı Şirazda onun yerinə təyin etdi və onun üçün Şirazdan beş min tümən müəyyənleşdirdi. Buanat, Herat və Mərvdəşti Şirazdan ayıraraq, Kerman vilayətinə aid etdi (deyiidiyi kimi, Kerman Əbülqasım Mirzanın ixtiyarına verilmişdi – R.Ş.). Məhəmmədi Mirzani isə İsfahana təyin etdi və Şirazı Sərdıratını Kazerun və Xəfr ilə birlikdə, eləcə də Gərmısratın bir hissəsini İsfahana aid etdi ki, onun da gəliri qardaşlarının gəlirinə bərabər olsun’ [49, II, 401]. Lakin hər halda bu cür tədbirlər istənilən nəticəni vermirdi və deyildi kimi, həm şahzadələrin öz aralarında, həm də şahzadələrlə şah arasında vaxtaşırı olaraq münaqişələr baş verirdi.

“Kitabi-Diyarbəkriyyə”nin baş qəhrəmanı Uzun Həsənə gəldikdə isə, deməli ki, o, təkçə görkəmli sərkərdə və dövlət xadimi deyildi, həm də böyük islahatçı idi. Onun həyata keçirdiyi islahatlar təkçə sosial-iqtisadi sfera ilə məhdudlaşmırdı, siyasi sistemdə və idarəetmə mexanizmində də köklü dəyişiklikləri nəzərdə tuturdu. Təəssüf ki, Əbubəkr Tehrani Uzun Həsənin şəxsiyyəti və fəaliyyətinin bu cəhətinə az diqqət yetirmişdir. Bununla belə “Kitabi-Diyarbəkriyyə”də Uzun Həsənin sosial ədaləti bərqərar etməyə yönəlmiş və səmərəli dövlət mexanizmi yaratmaq məqsədi daşıyan idarəçilik metodları barədə müəyyən təsəvvür doğuran bir sıra faktlar öz əksini tapmışdır. Məsələn, 1470-ci ildə Uzun Həsənin Qumda qışladığı dövrü təsvir edərkən müəllif yazır: “Hər çərşəmbə günü Sahibqran evin qarşısında qoyulmuş taxtında oturub camaatı qəbul edirdi və həmin gün ölkəni hər yerindən gələn şikayətçilər öz ehtiyaclarını bildirir, məqsəd və istəklərinə çatırdılar. Qışın üç ayı və yazın iki ayı bu minvalla keçdi. Hər cümə günü axşamlar

Sahibqran hər tərəfdən onu görməyə gəlmiş seydiləri, alimləri, əyanları öz hüzuruna çağırır, faydalı, incə, nasihətamiz və müdrik söhbətləri ilə onları şərəfləndirirdi” [49, II, 530].

“Qəbul günləri” və əhalinin müxtəlif təbəqələrinin nümayəndələri ilə birbaşa ünsiyyətlə bağlı analogi bir faktı Ə.Tehrani 1471-ci ilin yayında Uzun Həsənin Təbrizə gəlişindən bəhs edərkən də işıqlandırmışdır: “... [Sahibqran] Təbriz şəhərinə daxil oldu və Azərbaycan diyarını öz qədəmləri ilə şərəfləndirdi. O diyarın fəqir və möminlərinin üzünə xeyrat və ehsan qapılarını açdı. Bir neçə gün ardıcıl şəkildə etibarlı adamlara böyük məbləğdə vəsait verdi ki, ölkənin alimlərindən, möminlərindən, dərvişlərindən kimin nə qədər ehtiyacı varsa, onlara paylansın. Hər gün ariflərin başçısı Basa Əbdürrəhmanın dərvişləri üçün təşkil olunmuş yerdə halal süfrələr açıldı və dərvişlər tam asudəliyə çıxdılar. Hər cümə günü axşamlar ətraf yerlərdən öz ehtiyaclarını bildirmək üçün gələn alim və əyanlar Sahibqranın məclisinə dəvət olunurdu; Sahibqran öz söhbətləri ilə hamını feyzyab edir, təam və ənam verirdi” [49, II, 558-559].

Beləliklə, dövlət aparatının bürokratik xarakter kəsb etdiyi bir şəraitdə, yerli hakimlərin və hərbi əyanların özbaşınalığının tüğyan etdiyi bir zamanda Uzun Həsən xalqla birbaşa əlaqəyə girməyə, problemlərlə şəxsən özü məşğul olmağa, fəal sosial müdafiə siyasəti yeritməyə başladı. Bu isə o demək idi ki, Uzun Həsənin simasında regionun siyasi səhnəsinə yeni tipli siyasətçi daxil olmuşdu.

İqtisadi vəziyyət

Elmi ədəbiyyatdan məlumdur ki, Uzun Həsənin islahatlarının mərkəzində iqtisadi problemlər dayanırdı. Həyata keçirilən iqtisadi islahatlar içərisində isə düzgün və perspektivli vergi siyasətinin müəyyənləşdirilməsi başlıca yer tuturdu. Bu məqsədlə Uzun Həsən əkinçilikdən, maldarlıqdan, sənətkarlıq və ticarətdən alınan vergiləri reqlamentləşdirən çoxsaylı fərmanlar və hökmlər vermişdi. Sonralar bu fərmanlar toplusu bütün regionda “Qanuni-Həsən padşah” və yaxud “Qanunnamə” adı ilə məşhur olmuşdu. Tarixi proseslərin sonrakı inkişafı göstərdi ki, Uzun Həsən məhz bu səhədə ciddi uğurlara nail olmuş və böyük uzaqqörənlik nümayiş etdirmişdi. Belə ki, mənbələrdə və elmi ədəbiyyatda Ağqoyunlu hökmdarının vəfatından azı bir əsr sonra da onun müəyyənləşdirdiyi vergi siyasətinin öz qüvvəsini saxladığına dair çoxsaylı faktlara rast gəirik. Məsələn, XVI əsrin sonunda Şərəf xan Bidlisi yazırdı: “O, (Uzun Həsən – R.Ş.) vergilərin alınmasında elə qaydalar müəyyənləşdirib ki, indinin özündə də İraqda, Farsda və Azərbaycanda hökmdarlar həmin qaydalardan istifadə edirlər” [45, II, 135]. O.Ə.Əfəndiyev də ilk səfəvi hökmdarlarının vergi normalarına elə bir dəyişiklik etmədiklərini və bu sahədə Uzun Həsənin qoyduğu yolla getdiklərini vurğulayır. Və əlavə edir ki, Uzun Həsənin müəyyənləşdirdiyi prinsiplər Şərqi Anadolu torpaqlarının Osmanlı imperiyasına daxil edilməsindən uzun zaman keçdikdən sonra da iqtisadi münasibətlərin əsasını təşkil edirdi [47, 223]. Son tədqiqatlar bunun həqiqətən belə olduğunu üzə

çıxarmış və həmin təsirin miqyası barədə təsəvvürləri daha da genişləndirmişdir [34].

Artıq deyildiyi kimi, Ə.Tehrani Uzun Həsənin fəaliyyətinin bu aspektini yetərincə işıqlandırmamış və onun vergi siyasəti sahəsində həyata keçirdiyi tədbirlərə bağlı yalnız bir faktı qələmə almışdır: yuxarıda qeyd etdik ki, Təbrizə elə ilk gəlişi zamanı Uzun Həsən o vaxta qədər mövcud olmuş vergi normalarının azaldılması barədə fərman vermiş və bu fərman Əbubəkr Tehrani tərəfindən yazılmışdı [49, II, 524].

Əlbəttə, bu heç də o demək deyil ki, müəllif iqtisadi məsələləri tamamilə işıqlandırmamışdır. O, iqtisadi sahədə Uzun Həsənin keçirdiyi islahatları diqqətdən kənar saxlasa da, islahatlara başlanılması ərəfəsində sosial-iqtisadi vəziyyətə dair bir sıra maraqlı və düşündürücü faktları əsərində əks etdirmişdir. Bunun özü də az əhəmiyyətli deyil: onlar islahatları zəruri edən amilləri başa düşməyə imkanı verir. Həmin mənada Ə.Tehrani xüsusən Qaraqoyunlular dövründə sosial-iqtisadi vəziyyət, o cümlədən onların yeritdiyi vergi siyasəti ilə bağlı qələmə aldığı faktlar diqqətə layiqdir. Əbubəkr Tehrani hər hansı hökmdarın və ya sülalənin siyasi iflasının digər amillərlə yanaşı ölkədəki iqtisadi şəraitlə, əhalinin sosial vəziyyəti ilə əlaqəsini gözəl anlayır və yeri düşdükcə bu məqama da toxunurdu. Məsələn Şahruxun nəvəsi Əmirzadə Abdullahın Sultan Əbu Səid ilə mübarizədə məğlubiyyətindən bəhs edərkən, müəllif yazır: “Vəzir Xacə Ataullah Şirazi də vergi qapılarını açıb keçmiş illərin qalıqlarını ödəməyi ölkə əhalisindən tələb edirdi. İstər varlılar, istərsə də kasıblar vergi yığanların əlindən zara gəlmişdilər və dəstə-dəstə Sultan Əbu Səid Mirzanın yanına gedirdilər. Sultan Abdullahın ordusu zəifləyir, Sultan Əbu Səid isə güclənirdi...” [49, II, 314].

Bu tipli faktlara Ə.Tehrani Qaraqoyunlulardan bəhs edərkən daha geniş yer verir və bununla da sanki onların öz acınacaqlı sonluqlarına necə addım-addım getdiklərini, “öz əlləri ilə” Uzun Həsənin siyasi yüksəlişi üçün zəmin yaratdıqlarını

anlatmağa çalışır. Belə faktlardan biri Qaraqoyunlu Cahanşahın hələ hərbi uğurlar qazandığı ilk dövrə aiddir. Söhbət 1453-cü ildə Qaraqoyunluların İsfahanı ələ keçirməsindən gedir. Məlumdur ki, o dövrdə tətbiq olunan çoxsaylı vergiərdən biri də "aman vergisi" (mali-əman) idi. "Şəhəri döyüşlə tutan, yaxud şəhər əhalisindən narazı qalan hökmdar onlardan böyük məbləğdə aman maiə tələb edirdi" [12, 83]. Yeni tələb olunan məbləğ ödənilməzsə şəhər əhalisi qılıncdan keçirilir, saysız zülm və işgəncəyə məruz qalırdı. Həmin vaxt Cahanşahın təyin etdiyi hakimlə İsfahan əyanları arasında münaqişə baş vermiş və Cahanşah da şəhər əhalisini cəzalandırmaq üçün bu tədbirə əl atmışdı. Ə.Tehrannin yazdığına görə, o, "İsfahana aman vermək üçün 3000 түmən vergi təyin etdi (o dövr üçün bu, astronomik bir məbləğ idi – R.Ş.) və bununla da İsfahanın istər varlılarını, istərsə də kasıblarını işgəncəyə və əzaba düçar etdi. Özü qışlamaq üçün Quma getdi. Bir ay ərzində 3000 түmən aman vergisi əvəzinə, İsfahan əhalisindən təqribən 10000 түmən aldılar. Yüz İraq dinarına olan bir misqal qızılı əlli dinar hesabı ilə aırdılar, ləl-cəvahiratdan, ev əşyalarından, qadın zinetlərindən on dinar dəyəri olan şeyləri bir dinara götürürdülər. Vergi adı ilə nəyi istəyirdilərsə, alırdılar" [49, II, 330].

Göründüyü kimi, bu cür vergilər sözüən həqiqi mənasında soyğunçuluğa şərait yaradır, məmurların özbaşınalığına meydan açırdı. Yeni onlar qiymətləri aşağı göstərməklə külli miqdarda qeyri-qanuni gəlir əldə edirdilər. Yeri gəlmişkən, eyni üsuldan başqa hallarda da istifadə olunurdu. O dövrün praktikasına görə hərbi əməliyyatlar zamanı ordunu ərzaq baxımından təmin etmək üçün yerli əhali taxılı və digər qida məhsullarını satmağa məcbur edilə bilərdi. Bu da əhalinin onsuz da ağır oları vəziyyətini dözülməz həddə gətirib çıxarırdı. Məsələn, Sultan Əbu Səidin Ərdəbilə gəlişinin təsvir edərkən müəllif yazır: "Şəhər və vilayətin əhalisi taxıl və ərzaq vermək yükünə düçar oldular. Kəndlilər arvad-uşaqları ilə birlikdə dağlara üz tutdular. Şəhər əhaliəsi taxıl satmağa məcbur edildi və bu yükün altında ulaq kimi donub qaldı. Əsgərlər çörək üçün

it kimi qapı-qapı gəzirdilər” [49, II, 470]. Qarqoyunlular isə bu praktikadan əsl soyğunçuluq məqsədilə istifadə edirdilər. Belə ki, oğlu Pırbudağı Şirazdan çıxardıqdan sonra Cahanşah İsfahana gələrək qışı orada keçirdiyi dövrdə “Məhəmmədi Mirzanın adamlarından hədsiz zülm çəkmiş və bıçağı sümüyə dayanmış İsfahanlıların üzərinə dörd min xarvar taxıl vermək yükünü qoymuşdu. Şərt belə idi ki, 8-10 batmanı bir tingəyə satmalı idilər. O yazıqlar 20 batmanı sələmə satıb onun puluna 2 batman taxıl alır və verirdilər” [49, II, 366].

“Kitabi-Diyarbəkriyyə”də Qaraqoyunlu məmurlarının özbaşınalıqlarını əks etdirən digər faktlara da rast gəlirik. Maraqlıdır ki, bu zaman müəllif həmin özbaşınalıqlara yuxarıdan şərait yaradıldığını, necə deyərlər “balığın başdan iyləndiyini” də vurğulamışdır. Məsələn, Cahanşahın oğlu Məhəmmədi Mirzadan danışarkən, Ə.Tehrani yazır: “Məhəmmədi təqribən 14 il İsfahanı bir qayda o,araq, zülm və ədavət əsasında idarə etdi... Zalım və alçaq adamları vali və amil (vergi məmuru – R.Ş.) təyin edirdi, onlar da bacardıqları qədər əhalini soyub talayırdılar. Lakin axırda onlar özləri də əzab, işkəncə və cəzaya məruz qalırdılar... [Məhəmmədi Mirza] həməm fırlıdaqçı məmurların bəzilərini şəhər və vilayət əhalisinə satırdı, aciz və miskinlərdən yüz-iki yüz tūmən aib onları qətlə yetirirdi, sonra başqa birisini öyrədirib hazırlayır və camaatın canına salırdı” [49, II, 401].

Ə.Tehrani Qaraqoyunluların soyğunçu daxili siyasətinin doğurduğu faciəli durumu, qıtlıq və bahalıqın tüğyan etməsini bəzən sərrast obrazlarla, mübaliğəli bir şəkildə qələmə alır və beləliklə, təsvir etdiyi mənzərəni bütün tamlığı ilə oxucunun gözü qarşısında canlandırır. Cahanşahın ölümündən sonra onun oğlu Həsən Əlinin “məğlub edilmiş yerlərdən toplanmış qənimət sayəsində və məzlum camaatın ürək qanı bahasına yığılmış pulları etibar və etimadının çəkisi və əyarı belli olmayan adamlara” verdiyini yazan müəllif bunun görünməmiş qıtlıq və bahalığa səbəb olduğunu göstərir və həmin şəraiti obrazlı şəkildə belə təsvir edir: “İki ay əvvəl satılanda heç kəsin

almadığı şeyləri indi 20 dinara alırdılar. Hərb axtarışlarını (silahları) hərbsiz (dava-dalaşsız) almaq mümkün deyildi. Mirik heyvanı almaq üçün gerek dörd nala çapaydın ki, bəlkə şahmat atı kimi əyri gedən və ayaq üstə qurumuş bir ulaq əldə edə biləydin. Bir paltar tapmaq üçün gerek səbrinin köynəyi parça-parça olaydı, küçə-küçə gəzib hər yerə dördgöz baxmaq lazım gəlirdi ki, üzə çıxmalı bir geyim tapaydın” [49, II, 440].

Məhz bu vəziyyətin təsiri altında əhali Ağqoyunluların gəlişirini sevinc və razılıqla qarşılamışdı. Xüsusən Ə.Tehraniyənin Qaraqoyunlulardan çox zülüm görmüş həmyerliləri, yəni İsfahanlılar yeni hakimiyyətə böyük ümidlər bağlayırdılar. Bu, 1469-cu ildə Uzun Həsənin oğlu Uğurlu Məhəmmədin İsfahana gəlişi zamanı bütün parlaqlığı ilə üzə çıxmışdı. Həmin epizodu Ə.Tehrani bu cür təsvir edir: “Şahzadə Məhəmməd bəy təyin olunduğu İsfahana çatdı... Şəhərin böyüklərinə və əyanlarına rütbələrinə uyğun hörmət və iltifat göstərdi. Vilayətin illərlə zülm və sitem çəkmiş, qəm və kədər yükü altında inləyən əhalisində öz səxavətli və mərhəmətli təbiəti ilə ümid doğurdu... Divan məmurları vilayətin maliyyə işlərini qaydaya salmaq və vergiləri toplamaqla məşğul oldular. Mülkədarlar və rəiyyətlər həzrət Sahibqranın gündəgündə artan ədalətini görüb məmnuniyyətlə bir ildə verməli olduqları [verginə] bir dəfəyə verdilər” [49, II, 514-515].

Əhalinin bu addımı, yəni illik vergini, necə deyərlər bəri başdan ödəməsi o dövr üçün misli görünməmiş bir addım idi. Bu, onların Ağqoyunlu hakimiyyətinə və şəxsən Uzun Həsənə bəslədikləri ümidin nə dərəcədə böyük olduğunu göstərir. Uzun Həsən isə yuxarıda söz açdığımız islahatları sayəsində həmin ümidi qismən də olsa doğrulda bilmişdi.

İdeoloji həyat

Uzun Həsənin islahatlarından danışarkən C.Vuds onların digər istiqamətlərlə yanaşı, “köçəri ideallarının, tayfa münasibətlərinin və şəxsi sədaqət prinsipinin islam dinin hüquqi prinsipləri və təsisatları ilə əvəz etmək” məqsədinə yönəldiyini də vurğulamışdır [68,7]. Başqa sözlə, islam dininin sosial ədalət və insanların Allah qarşısında bərabərliyi barədə müddəaları, şəriət hökmləri Ağqoyunlu şahının reallaşdırmağa çalışdığı islahatların ideoloji əsasını təşkil edirdi. Bu fikir “Kitabi-Diyarbəkriyyə”nin ehtiva etdiyi bir çox faktlarla da təsdiq olunur. Özü də burada Uzun Həsənin təkə islahatçılıq fəaliyyətinin deyil, bütövlükdə siyasi və hərbi fəaliyyətinin islamın bərqərar olmasına və güclənməsinə xidmət etdiyi dəfələrlə vurğulanır.

Məsələn, Cahanşahın Diyarbəkərə son yürüşü zamanı Uzun Həsənin tutduğu kəskin və qətiyyətli mövqeni müəllif məhz bu nöqtəyi-nəzərdən izah edir: “Sahibqranın köhnə adəti belə idi ki, öz ölkəsinin hüdudlarından kənara çıxmırdı, daim təvazö və səbr yolu ilə gedirdi, herb və döyüşlərin sayını azaltmağa çalışır, vuruşa başlamağa tələsmirdi. Lakin fitnəkarların işləri döyüşə gətirib çıxaranda fitnəkarın qarşısını almağı möminin vəzifələrindən sayan peyğəmbərin... şəriətinə uyğun surətdə ayağını şəriət və islam çərçivəsindən kənara qoyan, müsəlmanları yoldan çıxaran kəsləri öz cəzasına çatdırırdı” [49, II, 419].

Ə.Tehrani Uzun Həsənin sonuncu Qaraqoyunlu hökmdarı Həsən Əli üzərinə yürüşünü də məhz islam dininin

tələbləri baxımından əsaslarıdır və bunu hücumu başlıca səbəbi kimi göstərir: “Azərbaycana yolanmaq və Həsən Əlinin qarşısını almaq qərarının əsas səbəbi onun daim eşitdiyi belə bir xəbər idi ki, Həsən Əli islam dininin düzgün yolundan sapıb, azğınlıq səhrasına düşüb, haram işlərə qurşanaraq şəriətin hökmlərini unudub, özbaşınalıq edərək müsəlmanların qadınlarını pis yollara çəkib” [49, II, 459].

Hətta bundan bir qədər əvvəl Uzun Həsənin ona pənah gətirmiş Həsən Əlini öz yanından qovması da onun şəriət yolundan uzaqlaşması, o cümlədən “namaz qılmaması, [naməhrəm] qadınlara əl uzatması, cənabət qüslünə riayət etməməsi” ilə əlaqələndirir [49, II, 369].

Ə.Tehraniyə görə, Uzun Həsənin Gürcüstana yürüşləri də “islamın qalib gəlməsi və peyğəmbərin... şəriətinin güclənməsi naminə küfr qalalarını dağıtmaq, cəhalet və dinsizliyin kökünü kəsmək” məqsədi daşıyırdı [49, II, 376]. Burada “küfr” sözü heç də təsadüfən ortaya çıxmamışdır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, qeyri-müsəlman əhaliyə etnik deyil, konfessional baxımdan yanaşılması onların “kafir”lər kimi səciyyələndirilməsinə səbəb olurdu. Və bu da öz növbəsində onlara qarşı müqəddəs müharibə – “qəzavat” ideyasını meydana qoyurdu (Gürcüstana yürüşlərdən bəhs edərkən, Ə.Tehrani həmin mənanı verən digər sözlərdən yox, məhz “ğəza” sözündən istifadə edir). Araşdırma göstərir ki, o dövrdə bu ideya kifayət qədər aktual və cəzbedici olmuşdur (Səfəvi şeyxləri Cüneydin və Heydər in yürüşlərini yada salaq). Və “Kitabi-Diyarbəkriyyə”də verilmiş versiyaya görə, Trabzonun Ağqoyunlular tərəfindən itirilməsi və Osmanlıların əlinə keçməsi də bilavasitə bunun nəticəsi olmuşdur.

Trabzon uğrunda Ağqoyunlularla Osmanlıların mübarizəsini kifayət qədər geniş işıqlandıran Ə.Tehrani bir çox tarixçilərdən, o cümlədən Osmanlı müəlliflərindən fərqli olaraq, Uzun Həsənin Osmanlı sultanı Mehmed Fatehin qarşısında lazımi gücə malik olduğunu, hətta bir sıra uğurlar qazandığını

göstərir. Lakin mübarizənin hələdəci məqamında Osmanlı sultanı düşünülmüş ideoloji və təbliğati bir gediş edir: o, Aqqoyunluların yanına elçi göndərib bildirir ki, “bizim müsəlmanlarla ixtilafımız və davamız yoxdur, biz Trabzon üzərinə qəzavata gedirik”. Tezliklə bu addım öz bəhrəsini verdi: “Sahibqranın ismətli anası, Mövlana Əhməd Yekerci və digər üləma yekdilliklə bildirdilər ki, o, müsəlman padşahı olduğu üçün və qəzavata getdiyinə görə, onunla düşmənçilik etmək şəriətə uyğun deyil, onunla sülh bağlamaq isə islamı və insanların xeyrinədir”. Bu təkidli təklifin müqabilində Uzun Həsən öz qoşunlarına osmanlılara basqınlardan çəkinmək əmrini vermişdi [49, II, 391-392]. Əlbəttə, o da ola bilər ki, “Kitabi-Diyarbəkriyyə” müəllifi öz hamisinin məğlubiyyətini belə incə bir ideoloji səbəblə izah edərkən, onun uğursuzluğuna bəraət qazandırmaq niyyəti güdmüşdür.

Hər halda əsərdəki bəzi faktlardan aydın olur ki, Uzun Həsən təkəcə islamın “xarici düşmənləri” ilə döyüşmür, həm də onun daxili saflığını qorumaq uğrunda mübarizə aparırdı. Bu baxımdan əsərin sonlarında təsvir olunmuş bir epizod maraqlı doğurmaya bilməz: 1470-ci ildə Uzun Həsən Qumda qışlayarkən, onun anabir qardaşı İsgəndər bəy naməlum xəstəlikdən dünyasını dəyişmişdi: Ə.Tehrannin yazdığına görə, Uzun Həsən və anası Saray xatun “yas mərasiminin icrasında bidət əhlinin tutduğu işlərdən çəkinib şəriətin vacib və zəruri bildiyi əməllərlə kifayətləndilər. Yas mərasimi zamanı Sahibqranın quiağına çatdı ki, İraq əhalisi, xüsusən Qəzvin sakinləri matəm vaxtı sinəsini və üzünü cırmaq, qara paltar geymək, mərhumun yaxın adamlarının və dostlarının geyimini çıxarması kimi məsləhət bilinməyən və qadağan olunmuş işlərə əl atırlar. Sahibqran qəzəblənib yasda iştirak edənləri bu işlərin qarşısını almağa çağırırdı, sonra isə şəhərlərin böyüklərinə və əyanlarına şəriət qaydalarını yaymaq, bidətin kökünü kəsmək barədə hökmlər göndərdi” [49, II, 555].

Əlbəttə, Uzun Həsən dinin və şəriətin praktik məsələlərində bidətin – “yeniliklərin” əleyhinə çıxı bilərdi. Lakin

o dövrdə islam düşüncəsində, ideoloji həyatda elə yeniliklər meydana çıxmışdı ki, Uzun Həsən onların qarşısını ala bilməzdi. Və müdrik bir siyasətçi kimi buna cəhd də göstərmirdi, əksinə, tarixi şəraitin doğurduğu yeni fikir cərəyanlarının müəyyən məqamlarından praktik siyasi fəaliyyətində istifadə etməyə çalışırdı.

C.Vuds tamamilə haqlı olaraq, XV əsr "apolitik əsr" adlandırılmasına etirazını bildirib həmin yüzilliyi "siyasi fikirdə böyük eksperimentlər və yeniliklər dövrü" kimi xarakterizə etmişdir [68,5].

Meydana çıxmış bu ideoloji yeniliklər içərisində ən mühümü, şübhəsiz, "axır zaman" və "gözlənilən imam" bərdə şiə doktrinası idi. Yuxarıda deyildiyi kimi, Əbubəkr Tehrani məhz Uzun Həsəni "dünyada ədaləti bərqərar edəcək imam" keyfiyyətində təqdim etməyə çalışmışdır. Lakin bəllidir ki, həmin ideyadan və onun beyinlərə, qəlblərə təsiri üçün yaranmış əlverişli zəmindən artıq o dövrdə fəaliyyətləri kifayət qədər intensiv xarakter kəsb etmiş səfəvi şeyxləri daha uğurla faydalanırdılar. O da məlumdur ki, Ağqoyunlular Səfəvilərlə yaxın qohumluq əlaqələrinə malik idilər: Uzun Həsən bacısı Xədicəni Şeyx Cüneydə, qızı Aləmşah bəyimi isə Şeyx Heydəreərə vermişdi (yəni Uzun Həsən Şeyx Heydərin həm dayısı, həm də qaynatası idi). Uzun Həsən Şeyx Heydəreə açıq-aşkar himayəçilik edirdi və məhz onun dəstəyi ilə Şeyx Heydər 1469-cu ildə səfəviyyə təriqətinin rəhbəri olmuşdu [47, 42].

Belə yaxın münasibətlərə baxmayaraq, "Kitabi-Diyarbəkriyyə"də səfəvi şeyxlərinə gözlənildiyindən az yer verilməmişdir. Əsərin ikinci hissəsinin əvvəlində Şahruxun İsfahanda həbs və edam etdirdiyi şəxslər içərisində səfəvi müridlərinin də olduğu göstərilir [49, II, 288]. Səfəvi şeyxlərindən isə həmin hissənin sonunda söz açılır: qeyd olunur ki, Cahənşahın oğlu Həsən Əli məğlubiyyətə uğrayıb Bərdəyə qaçdıqdan bir müddət sonra Ərdəbilə – səfəvi şeyxlərinə penah gətirmişdi. Bu zaman təriqətin başında Şeyx

Cüneydin əmisi Şeyx Cəfər dururdu. Məhz o, əsərdən anlaşıldığı kimi, Həsən Əli və Sultan Əbu Səid arasında vasitəçilik etmiş və Uzun Həsənlə qarşıdakı mübarizədə Əbu Səidə kömək göstərəcəyini vəd etmişdi. Bunun səbəbi də aydındır: Şeyx Cəfər bilirdi ki, o zaman 9 yaşı olan Şeyx Heydər Uzun Həsənin düşərgəsindədir və Ağqoyunluların qalib gələcəyi təqdirdə, Səfəvi təriqətində mürşidliyin onun əlinə keçəcəyi labüddür (bu, deyildiyi kimi, elə belə də olmuşdu – R.Ş.). Lakin ən qəribəsi odur ki, Uzun Həsənlə Sultan Əbu Səidin mübarizəsini bütün təfəsilatı ilə təsvir edən Ə.Tehrani bu fakt barədə bir söz demir. Digər mənbələr isə Şeyx Heydərini nəinki Uzun Həsənin düşərgəsində olduğunu, hətta onun mübarizənin taleyində mühüm rol oynadığını göstərir. Məsələn, Abbasqulu ağa Bakıxanovun yazdığına görə, Sultan Əbu Səid məğlub olacağını duyub son anda anasını sülh bağlamaq təklifi ilə Uzun Həsənin yanına göndərmişdi. Uzun Həsən sülhə razı idi, lakin həmin ərafədə Əbu Səidin düşərgəsində olmuş Şeyx Heydər onun qoşununun vəziyyəti barədə Uzun Həsənə məlumat verib Ağqoyunlu sultanını sülhdən çəkirdi [14, 86].

Ə.Tehrani belə mühüm bir fakta göz yummasını indilikdə izah etmək çətindir. Bəlkə də o, öz hamisini “imami-zaman” keyfiyyətində görmək istədiyini üçün bu missiyanı ideoloji baxımdan daha uğurla mənimsəməkdə olan səfəvi şeyxlərinə rəğbət bəsləməmişdir. Lakin necə olsa da, əsərdə “şii ruhu” yaradan amillər yetərincədir. Bu faktın işığında bəzi tədqiqatçıların: “Qaraqoyunlular şiiyə, Ağqoyunlular isə sünniliyin tərəfdarı idilər” – tipli tezisləri öz qeyd-şərtini tələb edir.

“Kitabi-Diyarbəkriyyə”də müəllifin şii meylini göstərən ilk fakta elə əsərin əvvəlində – Uzun Həsənin nəsil şəcərəsinin verildiyi fəsildə rast gəlirik. Şəcərədə 21-ci yerdə duran Ağ Balıq bəydən danışarkən müəllif onun “beş rəşidi xəlifənin” dövründə əmirlik etdiyini göstərir. Və ardınca həmin xəlifələrin Əbubəkr, Osman, Ömər, Əli və Həsəndən ibarət olduğunu qeyd edir [49, I, 18]. Şübhəsiz, bu siyahı (yeni Əlinin oğlu Həsənin də rəşidi

xəlifələr cərgəsinə daxil edilməsi) sırf şiə təsəvvürlərini əks etdirir.

Qeyd olunan “şiə ruhu” əsərdə həm müxtəlif personajların, həm də müəllifin özünü işlətdiyi müqayisələrdə daha aydın şəkildə özünü göstərir. Məsələn, yuxarıda xatırladığımız kimi, Cahanşahın xanımı ilə dialoq zamanı Uzun Həsənin anası Saray xatun qətlə yetiriləcəkləri təqdirdə oğlanlarının Kərbəla şəhidləri məqamı qazanacaqlarını bildirmişdi [49, I, 208]. Yaxud müəllif Uzun Həsəni “Əli xasiyyətli, Hüseyn surətli... şah” kimi təqdim edir, onun oğlu Uğru Məhəmmədin də “Həsən xasiyyətli, Əli səxavətli” olduğunu vurğulayır. Əsərdə digər şiə imamlarının, o cümlədən İmam Musa Kazımın, İmam Rzanın adları hörmətlə çəkilir, ən ağır və kədərli günlər aşura günü ilə müqayisə edilir və s.

Əlbəttə, bütün bu şiəlik elementləri öz mənşəyini İmam Əliyə bağlayan və onu az qala ilahiləşdirən sufi-dərviş təriqətlərinin təsiri kimi də mənalandırıla bilər. O dövrdə Şərqi Anadoluda və Azərbaycanda belə təriqətlər geniş fəaliyyət göstərirdilər və xalq kütlələrinin əhval-ruhiyyəsinə güclü təsirə malik idilər. Əslində C.Vudsun yuxarıdakı sözlərində ideoloji həyatdakı böyük yeniliklər sırasında bu cəhət də nəzərdə tutulur.

Bu baxımdan “Kitabi-Diyarbəkriyyə”də “Tac əl-məczubin” (aşıqların tacı) deyə təqdim olunan Baba Əbdürrəhman Şaminin şəxsiyyəti maraq doğurur. Düzdür müəllif onun bioqrafiyası ilə bağlı heç bir xüsusi məlumat vermir. Lakin iştirak etdiyi epizodlardan Baba Əbdürrəhmanın kim olduğunu və Uzun Həsənin sarayında hansı funksiyaya daşdığını aydınlaşdırmaq o qədər də çətinlik törətmir.

Baba Əbdürrəhman Uzun Həsənin siyasi bioqrafiyasının ən həlledici məqamlarında “peyda olur” və Ağqoyunlu sultanına yol göstərir. “Kitabi-Diyarbəkriyyə”də onun haqqında ilk dəfə Rüstəm ibn Tərxa ilə Uzun Həsənin döyüşü ərəfəsində məlumat verilir. O, sərkərdələrin məclisinə gələrək, Qaraqoyunlu

sərkərdəsinin məğlub olacağını, hətta boynunun hansı qılıncı vurulacağını qabaqcadan söyləyir. Hər şey də onun dediyi kimi olur. İkinci dəfə Cahanşahla həlledici döyüş günü Baba Əbdürrəhman Uzun Həsəni atına mindirib yola salır və Cahanşahın öldürülecəyini söyləyir. Bu “proqnoz” da özünü doğruldur. Uzun Həsən Sultan Əbu Səidlə döyüşə hazırlaşanda isə Baba Əbdürrəhman həyatda yox idi. Lakin belə həlledici məqamda o, öz sultanını unuda bilməzdi, odur ki, onun yuxusuna girərək demişdi: “İran və Turan sənindir” [49, II, 476].

Beləliklə, Baba Əbdürrəhman kimdir? O, Ağqoyunlu cəmiyyətində bütöv bir təbəqə təşkil edən dərvişlərin nümayəndəsi, sufi mürşidi və nəhayət Uzun Həsənin yaxın məsləhətçisidir. Lakin o, adi məsləhətçi deyil, onun məsləhətləri rəşadət bəliyə, mövcud şəraitin məntiqi və əqli təhlilinə əsaslanmır. Onun sözləri və “proqnozları” mistik bəliyə, qeybdən gələn xəbərə söykənir və hər dəfə təsdiq olunduqca Ağqoyunluların daha geniş kütləsinin inamını qazanır.

Onu da deyək ki, sonralar – Uzun Həsənin oğlu Sultan Yaqubun hakimiyyəti dövründə gülşəniyyə təriqətinin başçısı Şeyx İbrahim Gülşəni də Ağqoyunlu sarayında analoji funksiyaları yerinə yetirmişdi (məlumat üçün bax: 58). Yəni Baba Əbdürrəhman kimi şəxslərin Ağqoyunlu sarayında mövcudluğu təsadüfi deyildi, konkret mənəvi tələbatdan və ideoloji mövqedən irəli gəlirdi.

Bütövlükdə o dövrdə mistikaya, irrəşadətçilikə meyli cəmiyyətin bütün təbəqələrində çox güclü bir tendensiya şəklini almışdı. Ən adi halda mistik yolla informasiya almaq vasitəsi fal yaxud yuxu ola bilərdi. “Kitabi-Diyarbəkryyə”dən bununla bağlı istənilən qədər misal gətirə bilərik. Əsərdəki faktlardan o da aydın olur ki, mistik informasiya Qurani-Kərimdən də, C.Ruminin “Məsnevi”sindən, Hafizin “Divan”ından, Aşiq Paşanın “Qəribnamə”sindən də alınmışdı. Yaxud adicə oynaq sümükləri – aşıqlar (bu, artıq köçəri mədəniyyətinin təzahürüdür – R.Ş.) bu işdə vasitəyə çevrilə bilərdi.

Mövcud faktlardan bu nəticəyə gəlmək olar ki, ideoloji sahədə Uzun Həsən ənənəvi islamla dövrün fikir cərəyanlarının sintezinə nail olmaq siyasəti yeridirdi. C.Vuds bunu "Türk-İran sünni-sufi sintezi" adlandırır [68, 6] və əlavə edir ki, sonralar Uzun Həsənin nəvəsi Şah İsmayıl Səfəvi bu konsepsiyaya sufi müşdidinin şəxsi harizması ideyasını daxil etdi və bu harizmatik əsasda Ağqoyunlu və Qaraqoyunlu dövlətlərindən daha uzunömürlü bir dövlət qura bildi.

Nəticə əvəzi

Apardığımmız təhlil gedişində, yəqin ki, Əbubəkr Tehraninin “Kitabi-Diyarbəkriyyə” əsərinin mənbəşünaslıq dəyərini aşkarlayan cəhətlər üzə çıxdı. Bununla belə bezi ümumiləşdirmə aparmaq və araşdırmaya yekun vurmaq lazımdır.

“Kitabi-Diyarbəkriyyə”nin Ağqoyunlu tarixini öyrənmək baxımından müstəsna əhəmiyyəti bir neçə amillə şərtlənir. Əvvəla, burada sülalənin gerçək tarixinin ən mühüm mərhələlərinin – Qara Yülük Osmanın və Uzun Həsənin hikimiyyəti dövrünün hərbi-siyasi xronikası öz geniş inikasını tapmışdır. İkincisi, əsərin müəllifi bilavasitə Ağqoyunlu elitasına daxil olmuş şəxsdir, bu da onun verdiyi məlumatların mötəbərliyi baxımından ciddi amildir. Nəhayət, üçüncüsü, “Kitabi-Diyarbəkriyyə”də Ağqoyunlu tarixi ayrılıqda götürülmüş şəkildə deyil, ümumşərq tarixi kontekstində verilmiş, xüsusən Teymurilərin və Qaraqoyunluların tarixi əsərdə geniş yer almışdır. Bunun da nəticəsində “Kitabi-Diyarbəkriyyə” təkcə Ağqoyunlu tarixinə deyil, bütövlükdə XV əsr Şərq tarixinə dair qiymətli mənbə keyfiyyəti kəsb edir.

Əsərdə hərbi-siyasi hadisələrin inikası başlıca yer tutsa da, burada Ağqoyunlu (və Qaraqoyunlu) cəmiyyətlərinin etnik və konfessional tərkibinə, sosial strukturuna, iqtisadi vəziyyətinə, o dövrdə baş verən ideoloji proseslərə dair çoxsaylı və maraqlı faktlar yer almışdır. “Kitabi-Diyarbəkriyyə” bir çox başqa aspektlərdə də maraqlı doğurur. Məsələn, hərbi sənətini öyrənənlər buradan zəngin material əxz edə bilərlər, belə ki, Ağqoyunlu ordusunun arsenalında sapaqdan tutmuş topa,

tüfəngə qədər ən müxtəlif silahlar vardı. Kulturoloji baxımdan da əsərdə çoxlu maraqlı və öyrənilməmiş faktlar aşkar etmək mümkündür.

Bütün bu səbəblərdən “Kitabi-Diyarbəkriyyə” istər orta əsr müəllifləri, istərsə də müasir tarixçilər üçün etibarlı və qiymətli mənbəyə çevrilmiş, onlar lazım gəldikcə əsərdən faydalanmışlar. Fəzlullah ibn Ruzbehən Xunci, Həsən bəy Rumlu, Mirxand, Münəccimbaşı, Əbdü bəy Şirazi, İsgəndər bəy Münşi və s. kimi tarixçilər dönə-dönə “Kitabi-Diyarbəkriyyə”yə müraciət etmişlər.

“Kitabi-Diyarbəkriyyə”dən faydalanmış müasir tədqiqatçıları sadalamağa lüzum görmürük. Təkcə onu deyək ki, adı yuxarıda keçən ABŞ tədqiqatçısı C.Vuds Ağqoyunlu tarixinə dair yazdığı “Ağqoyunlular: tayfa, konfederasiya, imperiya” adlı fundamental monoqrafiyasında bu əsərdəni bol-bol istifadə etmişdir.

Lakin “Kitabi-Diyarbəkriyyə” indiyədək tarixi bir abidə kəni xüsusi araşdırmaya məruz qalmamışdı. Biz bu boşluğu aradan qaldırmağa cəhd etdik. Cəhdimizin nə qədər maraqlı olub-olmadığını müəyyənləşdirməyi isə oxucuların ixtiyarına buraxırıq.

BİBLİOQRAFIYA

a) Azərbaycan dilində

1. Qızılbaşlar tarixi (Tarix-i qezelbaşan). Fars dilindən tərcümə və şərhlər M.Ə.Məhəmmədinindir. Bakı, 1993.
2. Qurani-Kərim. Ərəb dilindən tərcümə edənler Ziya Bünyadov və Vasim Məmmədəliyev. Bakı, 1992.
3. Əbubəkr Qütbi əl-Əhəri. Tarix-i Şeyx Üveys. Fars dilindən tərcümə və müqəddimə M.D.Kazımov və V.Z.Piriyevindir. Bakı, 1984.
4. İbrahimov C.M. Qarqoyunlu dövləti. Bakı, 1948.
5. İbrahimov C.M. Azərbaycanın XV əsr tarixinə dair очеркlər. Bakı, 1958.
6. Yaşar Yücel. Qazi Bürhanəddin Əhməd və dövləti. 1344- 1398. Bakı, 1994.
7. Mehmed Solakzadə. Tarix. Türk dilindən tərcümə, ön söz və qeydlər Z.M.Bünyadovundur. Bakı, 1992.
8. Məmmədova Ş.K. "Xülasət ət-təvarix" Azərbaycan tarixinin mənbəyi kimi. Bakı, 1991.
9. Nəmətova M.X. Şirvanın XIV-XVI əsrlər tarixinin öyrənilməsinə dair. Bakı, 1959.
10. Xacə Zeynalabidin Əli Əbdi bəy Şirazi. Təkmilətül – əxbar. Fars dilindən tərcümə, müqəddimə və şərhlər Əbülfəz Rəhimlinindir. Bakı, 1996.
11. Şahin Fazil Fərzəlibəyli. Azərbaycan və Osmanlı imperiyası. Bakı, 1994.
12. Şahin Fərzəliyev. Azərbaycan XV-XVI əsrlərdə, Bakı, 1983.

13. Şərəfəddin Əli Yəzdi. Zəfərnamə. Fars dilindən tərcümə, ön söz və izahlar Vaqif Piriyevidir. Bakı, 1996.

b) Rus dilində

14. Аббас-Кули ага Бакиханов. Гюлистан-и Ирам. ред., комм., примеч. и указ. акад. З.М.Буниятова. Баку, 1991.

15. Абидова М.А. Государство Аккоюнлу в Иране во второй половине XV века. АКД, Л., 1953.

16. Али-заде А.А. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII-XIV вв. Баку, 1956.

17. Ашурбейли С.Б. Государство ширваншахов. Баку, 1983.

18. Бартольд В.В. Сочинения. т.5, М., 1968.

19. Босворт К.Э. Мусульманские династии. пер. с англ. и прим. П.А.Грязневича. М., 1971.

20. Буниятов З.М. Государство атабеков Азербайджана. Баку, 1978.

21. Буниятов З.М. Государство Хорезмшахов – Ануштегинидов. М., 1986.

22. Гейдаров М.Х. Города и городское ремесло Азербайджана XII-XVII вв. Баку, 1982.

23. Ибрагимов Дж.М. Феодалные государства на территории Азербайджана XV века. Баку, 1962.

24. Ибрагим Эфенди. Печеви. История. пер. с турецкого и прим. З.М.Буниятова. Баку, 1988.

25. Иванов Н.А. Османское завоевание арабских стран. М., 1984.

26. Иоганн Шильтбергер. Путешествие по Европе, Азии и Африке с 1394 года по 1427 год. пер. со старо-немецкого Ф.К.Бруна, ред. и примеч. З.М.Буниятова Баку, 1984.

27. Ислам. Энциклопедический словарь. М., 1991.

28. Историческая география Азербайджана. Баку, 1987.

29. История Азербайджана. т. I-II. Баку, 1958-1960.

30. Книга Орудж-бека Баята, Дон-Жуана Персидского. пер. с англ., введ. И комм. О.А.Эфендиева и А.Фарзалиева. Баку, 1988.
31. Кононов А.Н. Родославная туркмен, Сочинение Абул-Гази хана Хивинского. М.-Л., 1958.
32. Махмудов Я.М. Взаимоотношения государств Аккоюнлу и Сефевидов с западно-европейскими странами. Баку, 1991.
33. Минорский В.Ф. История Ширвана и Дербенда. М., 1953.
34. Мустафаев. Ш.М. Восточная Анатолия от Ак-Куюнлу к Османской империи. М., 1994.
35. Мухаммад ал-Халаби. Поход эмира Йашбека. пер. с араб. З.М.Буниятова и Т.Б.Гасанова. Баку, 1985.
36. Петрушевский И.П. Государства Азербайджана в XV веке. — Сб. Статей по истории Азербайджана. Вып. I, Баку, 1949.
37. Пигулевская Н.В. Якубовский А.Ю. Петрушевский И.П. Строева Л.В. Беленицкий Л.М. История Ирана с древнейших времен до конца XVIII века. Л., 1958.
38. Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403-1406). пер.со староиспанского, предисл. и комм. И.С.Мироковой. М., 1990.
39. Стори Ч.А. Персидская литература. Био-библиографический обзор. ч.П, М., 1972.
40. Тадж-ад-Дин ас-Салмани. Тарих-наме. пер. с турецкого З.М.Буниятова. Баку, 1997.
41. Тумановия Н.Н. Герат в XVI-XVII вв. М., 1989.
42. Фазлаллах Рашид-ад-Дин. Огуз-наме. пер. с перс., предисл., комм., прим. И указатели Р.М.Шукюровой. Баку, 1987.
43. Фазлуллах ибн Рузбихан Хунджи. Тарих-и Апам-арайи-Амини. пер. с англ. Т.А.Минорской. Баку, 1987.
44. Цыбульский В.В. Современные календари стран Ближнего и Среднего Востока. М., 1964.
45. Шараф-хан ибн Шамсаддин Бидлиси. Шараф-наме. Пер., предисл., прим. и прил. Е.И.Васильевой. т. I-II, М., 1967-1976.

46. Эфендиев О.А. Оброзование азербайджанского государства Сефевидов в начале XVI в Баку, 1961.

47. Эфендиев О.А. Азербайджанское государство Сефевидов. Баку, 1981.

v) fars dilində

48. Qiyasəddin Xandəmir. Həbib əs-siyər fi əxbar əl- bəşər. be ehtemame-e Cəlaləddin Hüməyi və Məhəmməd Dəbirsiyaqi. Cəld 1-4. Tehran, 1333.

49. Əbubəkr Tehrani. Kitab-i Diyarbəkriyyə. be təshih və ehtemam-e Necati Luğal və Faruq Sümer. cüz'i əvvəl və dovvom. Ankara, 1962-1964.

50. Əbdülhüseyn Nəvəyi. Əsnad və mokatebat-e tarixi-ye İran. Əz Teymur ta Şah İsmail. Tehran, 1341.

51. Əziz Astarabadi. Bəzm və rəzm. İstanbul, 1928.

52. İsgəndər bəy Türkman. Tarix-i aləm-ara-yi Abbasi. cəld 1-2. Tehran, 1350.

53. Ferhenk-e coğrafiyayi-ye İran. cild I-10. Tehran, 1328-1333.

54. Həsən Rumlu. Əhsən ət-təvarix. Tehran, 1349.

55. Cəlaləddin Dəvvani. Ərz-e sepah-e Uzun Həsən. Tehran, 1335.

q) türk dilində

56. Gari Zahirüddin Muhammad Babur. Vekayi. cild 1-2. Ankara, 1987.

57. Kopruman K.V. Mısır memiükleri tarihi. Ankara, 1989.

58. Mühyi Gülşeni. Menakib-i İbrahim-i Gülşeni, yayımlayan Tahsin Yazıcı. Ankara, 1982.

59. Müneccimbaşı Tarihi. Arapça aslından Türkçeleştiren İ.Erunsal. İstanbul, 1974.

60. Neşri Mehmed. Kitab-i Cihan-nüma. Neşri tarihi. cild 1-2. Ankara, 1949-1957.
61. Sümer F. Karakoyunlular. c. 1. Ankara, 1967.
62. Sümer F. Safevi devletinin kuruluş ve gelişmesinde Anadolu türklerinin rolü. Ankara, 1976.
63. Sümer F. Oğuzlar (Türkmenler): Tarihleri, boy teşkilatları, destanları. İstanbul, 1980.
64. Uzunçarşılı İ.A. Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu - Karakoyunlu devletleri. Ankara, 1969.
65. Yınanç M.N. Akkoyunlular – İA, cild I. 1940.
66. Abdullah Abu Fath al-Baghdadi. Al-Tarikh Al-Giyathi. Ed. bu M.Schmidt-Dümont. Freiburg, 1970.

d) ingilis dilinde

67. Tadhkirat al-Muluk. A manual of Safavid administration trans. And exp. by V.Minorskiy. London, 1943.
68. Woods J. The Aqqyunlu: clan, confederation, empire. Chicago, 1976.

MÜNDƏRİCAT

Giriş	3
Əbubəkr Tehraninin şəxsiyyəti və fəaliyyəti	6
Əsərin strukturu	23
Siyasi tarix	31
Etnososial struktur və idarəçilik sistemi	62
İqtisadi vəziyyət	90
İdeoloji həyat	95
Nəticə əvəzi	103
Bibliografiya	105

